

Ο ΑΙΣΘΗΤΙΚΟΣ ΣΥΜΒΟΛΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΔΑΣ

ΕΩΣ ΕΔΩ ΕΞΕΤΑΣΑΜΕ ΤΟ ΓΕΝΙΚΟ πλαίσιο τοῦ κριτικοῦ στοχασμοῦ τοῦ Σεφέρη, ὅπως ὀριοθετεῖται ἀπό τίς παραδοσιακές καί πολυδύναμες ἐννοιες τῆς ἐλληνικότητος, τῆς παράδοσης, τοῦ λαοῦ καί τῆς γλώσσας. Ὅποιαδήποτε ἀπόπειρα νά συζητηθεῖ ἡ σεφερική ποιητική σέ ὅλη τή θεωρητική της ἀνάπτυξη δέν μπορεῖ παρά νά ἀναγνωρίσει καί νά ἀξιοποιήσῃ αὐτό τό πεδίο ἀδιάκοπης ἀναμέτρησης μέ τό πολιτισμικό περιβάλλον ἀλλά καί σκηνοθετημένου διαλόγου μέ τή βαρύνουσα παρουσία τῆς ἐθνικῆς λογοτεχνίας. Πρός κάποιον ἀντίστοιχο προσανατολισμό συμβάλλουν, ἐπίσης, οἱ ἐξειδικεύσεις τῆς προβληματικῆς σέ δύο, φαινομενικά ἀποκλίνουσες, ρητορικές ἐκφορές: αὐτή πού διαστοχάζεται τό σημεῖο «Ἑλλάδα» στίς κοινωνικές καί ἱστορικές συνιστώσες του κι ἐκείνη πού ἐνσωματώνει τό σύμβολο «Ἑλλάδα» σέ καθιερωμένες ἐθνικές ἀφηγήσεις. Οἱ ἀποκλίσεις αὐτές, ὅπως θά δοῦμε στή συνέχεια, βασίζονται στή θεμελιώδη σύζευξη τοῦ συμβόλου καί τοῦ σημείου μέ μιά κατ' ἀντιστροφὴν μετάφραση τῶν σημασιολογικῶν πεδίων, πού φαίνονται ὅτι εἶναι ἀνεξάρτητα ἢ διαφορετικά, ἐνῶ, στήν πραγματικότητα, ἀναπτύσσουν τήν ἴδια ταυτιστική ἀλλά ὀξύμωρη λογική — τή λογική τοῦ ἀρμονικοῦ χάσματος, ἀνάμεσα στήν ἰδανική χώρα καί στό πραγματικό κράτος.

Τό συμβολικό ὄπλοστάσιο τοῦ Σεφέρη, ὅταν ἐπιχειρεῖ νά μιλήσῃ γιά τή διστορική ὄντοτητα τοῦ ἐλληνισμοῦ, δέν εἶναι ἰδιαίτερα πρωτότυπο οὔτε κρύβει ἐντυπωσιακές ἐκπλήξεις. Κατά κανόνα ἡ μετάβαση ἀπό τήν πεζή «Ἑλλάδα» σέ πῶ ἰσχυρές συνδηλωτικές μεταφορές δανεῖζεται τό λεξιλόγιό της

από τή ρητορική του κατεστημένου λόγου, όπως αυτός ο λόγος καλλιεργήθηκε και προβλήθηκε στο εκπαιδευτικό σύστημα, στη δημόσια διοίκηση, στον πολιτικό λόγο και στην πνευματική ζωή. Ακόμη και όταν η χρήση συνεπάγεται οικειοποίηση, δηλαδή εμπειρο μετακλιματισμό ιδεών, καθώς και διαφοροποιήσεις στα συμφραζόμενα, δεν μπορεί να αποκρύψει ή να εξαφανίσει τις ιστορικές εμπραγματώσεις της καταγωγής.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της έμμονης των λέξεων να συντηρούν τό ιστορικό (και κατ' ακολουθίαν τό ιδεολογικό) φορτίο τους είναι, στο έργο του Σεφέρη, οι τροπολογικές υπερβάσεις της «Ελλάδας» με τους συμβολισμούς «γένος», «φυλή», «έθνος», «ρωμιοσύνη», «ρίζες» και «τόπος». Άξίζει εδώ να σταθούμε λίγο και να δούμε, με τίς προσήκουσες επιφυλάξεις, πώς εξατιμίζεται ή «Ελλάδα» στην ποιητική αναζήτηση του «τόπου» και τί ακριβώς σημαίνει αυτό για τήν έναγωνία επιδίωξη του ποιητή να συνδέσει τόν λόγο του με τόν ζωτικό χώρο της γλωσσικής και πολιτισμικής του ταυτότητας.

Ι. Γένος-Φυλή-Έθνος

Τό γένος είναι ο άφηρημένος και άπρόσωπος φυλετικός πυρήνας που διασφαλίζει τή συνέχεια της πολιτισμικής παράδοσης: αυτό κατορθώνεται, στην κατακερματισμένη και έτερόκλητη Ελλάδα της Τουρκοκρατίας, με τήν προσφυγή στο υπερβατικό του νόημα, τό όποιο, διά της γλώσσας, της θρησκείας, και της καταγωγής, στοιχειώνει τό διαχρονικό πρόσωπο του έλληνισμού, άπεικονίζοντας τή συλλογική σάν καθολικό ύποκειμενο κι έτσι μεταθέτοντας πολλές αντιξοότητες της ιστορίας στο πεδίο της ιδεολογικής ή ουτοπικής αναπλήρωσης. Βέβαια, τό όλο ζήτημα είναι πολύ μεγάλο για να τό αντιμετωπίσουμε εδώ: αυτό που κυρίως ενδιαφέρει είναι τό γεγονός ότι ο Σεφέρης

δέχεται άνενδοίαστα τόν όρο και τόν χρησιμοποιεί συχνά, χωρίς να ένοχλείται από τίς ιδεολογικές παρασημάνσεις του περιεχομένου του, όταν ύπηρετεί τόν κατεστημένο και άυταρχικό έθνικό λόγο. Αντίθετα, φαίνεται να τόν υίοθετεί σε όλη τήν άυτονόητη βαρύτητά του και με πλήρη γνώση της ιδεολογικής του απόκλισης. Στα αισθήματα του Μακρυγιάννη άίφνης «μπορεί να ριζώσει και ν' άνθίσει ή μόρφωση του Γένους»,¹ γιατί «ή μόρφωση, ή παιδεία που δηλώνει ο Μακρυγιάννης, δεν είναι κάτι ξεχωρο ή άποσπασματικά δικό του: είναι τό κοινό χτήμα, ή ψυχική περιουσία μιάς φυλής, παραδομένη για αιώνες και χιλιετίες, από γενιά σε γενιά, από ευαισθησία σε ευαισθησία: κατατρεγμένη και πάντα ζωντανή, άγνοημένη και πάντα παρούσα —είναι τό κοινό χτήμα της μεγάλης λαϊκής παράδοσης του Γένους».²

Η φυλή, ή λαϊκή παράδοση, τό Γένος παραπέμπουν σε τεράστιες ψυχικές διεργασίες, είναι όνομασίες αυτού του ζωντανού έθνικού οργανισμού που τόσο συχνά συναντούμε στα κείμενα του Σεφέρη, του οργανισμού που συντηρεί στο παρόν ό,τι άξιζε και άφειλε να σωθεί από τήν ιστορική μετεξέλιξη. Είναι χαρακτηριστική, στο προηγούμενο παράθεμα, ή πληθώρα των σχημάτων λόγου που αναφέρονται στο «βιολογικό» και στο «ύποκειμενικό», ύπογραμμίζοντας έμφατικά τήν ύπερβατική πραγματικότητα του έθνικού έγώ, δηλαδή του Γένους. Σε άλλες περιπτώσεις ο ποιητής συλλογίζεται «τούς μύθους του Γένους στον καιρό της δουλείας»,³ αναφέρεται στην άπελευθέρωση από τούς Τούρκους σάν «μια όρισμένη στιγμή που τό Γένος αρχίζει να βγαίνει από έναν μεγάλο ύπνο»,⁴ μνημονεύει τόν δημοτικισμό ως καθοριστικό κίνημα «για τήν πραγματοποίηση της άληθινής φυσιογνωμίας του Γένους»,⁵ ύποστηρίζει ότι «για

1. Δοκίμες Α', σ. 241.

2. Αυτόθι, σ. 237.

3. Αυτόθι, σ. 318.

4. Αυτόθι, σ. 210.

5. Αυτόθι, σ. 95.

πολλούς αιώνες ο μόνος πραγματικός ποιητής που έχει τό Γένος είναι ο ανώνυμος και αναλόγως λαός...»,⁶ αποχαιρετῶ τόν Κωστή Παλαμᾶ ἀναφωνώντας: «Πάει ὁ τελευταῖος διδάσκαλος τοῦ Γένους».⁷ Αὐτά εἶναι λίγα παραδείγματα ἀπό τή συμβατική χρήση τῆς λέξης στό σεφερικό ἔργο.

Ὁ συνδυασμός, ὡστόσο, τῆς κοινοτοπίας μέ τήν ιδεολογική ἀκαμψία, πού ἐπισύναψε ἡ συμβατική ἐπανάληψη, καθιστοῦν ἀναγκαῖα τήν καχυποψία ἀπέναντι στή συμβολική αὐτή παράσταση, ὅχι μόνο στά κείμενα τοῦ Σεφέρη ἀλλά σέ κάθε κείμενο. Ἡ καχυποψία γίνεται βαθύτερη, ὅταν τό Γένος συνοδεύεται ἀπό σωρεία ἄλλων συναφῶν συμβολίσεων, οἱ ὁποῖες προσάγουν ἱκανά τεκμήρια γιά τή διακρίβωση τῆς ἐξάρτησης τοῦ ποιητῆ ἀπό τόν λόγο τῆς ἐθνικῆς ιδεολόγησης. Ἡ διαρκής, ὅμως, ὑπόμνηση γιά τήν παραγνωρισμένη ἀξία τῆς λαϊκῆς παράδοσης καί γιά τό περιφρονημένο λαϊκό στοιχεῖο προσφέρεται ὡς ἐξισοροπητική ἀποζημίωση στή σκοτεινή παρουσία τοῦ ἐπίσημου λόγου· ὁ ποιητής ἀντιλαμβάνεται τόν ρόλο του ὡς ρόλο μεσολαβητῆ, πού ἀποσκοπεῖ στή συμφιλίωση καί στήν τελική σύμμεξη τοῦ ἐθνικοῦ λόγου καί τῆς λαϊκῆς λαλιάς, τῆς φωτισμένης λογιόσυνης καί τῆς δημοτικῆς θυμοσοφίας, τοῦ αἰσθητικοῦ μοντερνισμοῦ καί τῆς ἐλληνικῆς ἰθαγένειας.

Ἀναμφίβολα, οἱ ἐπίπλαστες ἰσοροπίες τῆς ἐπιδίωξης νά συστεγαστοῦν οἱ ἀντίπαλες παραδόσεις στή μεγάλη «ἐθνική κληρονομιά» —μέ τίς ἐξυπακουόμενες «ζυμώσεις», «ἀπορρίψεις» καί «μεταμορφώσεις»— ἐπανεισάγουν στήν κριτική θεωρία τοῦ ποιητῆ τίς ὀλικευτικές καί ταυτοποιητικές προτάσεις τοῦ ιδεολογικοῦ αἰσθητισμοῦ· μόνο πού τώρα τό τροπολογικό δίκτυο γίνεται πυκνότερο στήν ἐξωτερική κατανομή τῶν σημασιολογικῶν ἐντάσεων καί ἡ τέχνη τῆς πειθοῦς πιά ἐκλεπτυσμένη στίς συγκινησιακές ἐπενδύσεις καί μετουσιώσεις τῆς. Οἱ ἄλλες ιδεολογικές ἀφαιρέσεις, πού ἀκολουθοῦν τό Γένος

6. Αὐτόθι, σ. 217.

7. Αὐτόθι, σ. 225.

στή μυθολόγηση τῆς ιστορικῆς ταυτότητας, ἂν καί διατηροῦν τήν ιδιοτυπία τους, ὑπακούουν ἐντούτοις στίς ἐπιταγές τῆς ἴδιας ρητορικῆς. Τό «ἔθνος» τοῦ Σεφέρη ταυτίζεται μέ τό ἔθνος τῆς ἐθνικῆς ιστορίας καί τῆς ἐθνικῆς παιδείας, ὅπως ἡ «φυλή» καί ἡ «μοίρα»⁸ τῆς παραπέμπουν κατευθεῖαν στή ρομαντική ἐξιδανίκευση τῆς ἐθνικῆς καταγωγῆς. Αὐτή ἡ τριάδα, Γένος, Φυλή, Ἔθνος, προσδιορίζει δραστικά καί τόν αἰσθητικό στοχασμό τοῦ ποιητῆ, ἐνῶ ταυτόχρονα ἐγκαθιδρύει μιά κριτική προβληματική πού ἐκτυλίσσεται, συχνά σέ δραματικούς τόνους, κάτω ἀπό τόν ἀστερισμό τῆς ἐθνικῆς ιδεολογίας.

II. Τόπος—Χρόνος

Παράλληλα κινεῖται μιά ἄλλη τριάδα —τόπος, ρίζες, ρωμιόσύνη— πού μποροῦμε νά τή θεωρήσουμε ὡς ἀπτή ἀπόδειξη τῆς ἀπόπειρας τοῦ Σεφέρη νά ἀποκαταστήσει στά πλαίσια τῆς ἐθνικῆς ιδεολογίας τό λαϊκό, ἀνώνυμο καί, κατά κανόνα, προφορικό στοιχεῖο, δηλαδή νά ἐξισώσει τό λόγο καί τό ἔντεχνο μέ τό δημοτικό καί τό αὐθόρητο. Τό βεβαρυμένο λεξιλόγιο αὐτῆς τῆς σύζευξης —λεξιλόγιο πού ἀνέκυψε ἀπό τή συμπαράθεση τοῦ λόγου τῆς ἐθνικῆς ιστοριογραφίας μέ τόν λόγο τῆς ρομαντικῆς λαογραφίας, ὅπως αὐτή ἀναμορφώθηκε ἀπό τήν παράδοση τοῦ δημοτικισμοῦ— ὅχι μόνο δέν βοηθᾶ στήν ἐπίλυση τοῦ προβλήματος (γεφυρώνοντας τό χάσμα) ἀλλά, ἀντίθετα, ἀποκαλύπτει τή συστατική ιδεολογική ἐπιθυμία νά πλαισιωθεῖ ἡ ποιητική γραφή ἀπό τήν ἐπαναφήγηση τῆς παράδοσης, ἔτσι ὥστε ὅλα νά ὀδηγοῦν στήν ποίηση μέσα ἀπό ἤδη διαβρωμένους τροπισμούς πού ὑπόσχονται τήν ἐκπλήρωση τῆς ἀνάγκης γιά συνέχεια, ταυτότητα καί καθολικότητα.

8. Βλ. σχετικά Δοκίμες Α', σσ. 48, 210, 316.

Ἡ ἔννοια τοῦ «τόπου» ἐξυπηρετεῖ, ἀκριβῶς, μιά τέτοια ἀνάγκη γιά μυθολόγησι τῆς καταγωγῆς καί γιά προσωποποίηση τῆς σχέσης τοῦ ποιητῆ μέ τή φύση, τή γῆ, τοὺς ἀνθρώπους καί τήν ἱστορία. Ὁ τόπος, ὅμως, αὐτός εἶναι ἀπεριόριστος καί ἀφρούρητος. Δέν μπορεῖ νά προσδιορίσει κανεῖς τήν ταυτότητά του, γιατί χάνεται στή μεταφυσική σύλληψη τῆς καταγωγῆς· στό πρακτικό ἐπίπεδο, ὡστόσο, φαίνεται νά διευκολύνει τήν ἐπικοινωνία τῆς γραφῆς μέ τόν ζωντανό κόσμο τῶν ἀνθρώπων καί τήν παράδοσή τους, ὅπως συχνά ὑπονοεῖ ὁ Σεφέρης. Ἐνῶ τό Γένος ἢ ἡ Φυλή εἶναι ἱστορικές ἀφαιρέσεις γιά τήν ἐθνική ταυτότητα, ὁ τόπος εἶναι μιά ἀφαίρεση πού ἐξαιρεῖ τόν ἐμπειρικό χῶρο, διαχέοντας τήν ταυτότητα στήν ἀμεσότητα τῆς συγκυρίας. Ἀναλυτικότερα: τό Γένος καί ἡ Φυλή ὑποκειμενοποιοῦν (ὡς ἰδανικές συλλογικότητες) τόν ἱστορικό χρόνο, ἐνῶ ὁ τόπος ἐξαντικειμενικεύει τό συλλογικό ὑποκείμενο. Παραταῦτα, ἡ ἀμφίδρομη αὐτή κίνηση τῆς ἀφαίρεσης βασίζεται στόν ἴδιο τροπολογικό μηχανισμό: στή γοητευτική πλάνη τῆς προσωποποιίας πού κάνει τόν Τόπο νά «στενάζει», τή Φυλή νά «θαυματουργεῖ» καί τό Γένος νά «διχάζεται».

Στήν ποιητική τοῦ Σεφέρη ἡ σχέση μέ τήν οὐτοπία, ἢ καλύτερα τή δυστοπία, τοῦ τόπου εἶναι μιά σχέση ὀξύμωρη καί, συνεπῶς, λειψή· διαρκῶς παραπαίουσα μεταξύ ἀγάπης καί ἀπέχθειας, ἀνακούφισης καί δυσφορίας, λατρείας καί ἄρνησης, οικειότητας καί ἀποξένωσης. Αὐτό πού ἔχει στήσει ἀπέναντί του παραμένει μισοκρυμμένο καί ἀναποφάσιστο· τόσο κοντινό, τόσο οἰκείο ἀλλά, ταυτόχρονα, ἀφιλόξενο καί ἐχθρικό — ἓνας «μεγάλος καημός». ⁹ Ἡ ἀσύμπτωτη αὐτή συμπόρευση μέ τόν τόπο κληροδοτεῖ στόν ποιητή τά αἰσθητικά σύμβολα τῆς διαρκούς διάψευσης, τῆς ἀνυπέρβατης διχαστασίας καί τῆς μάταιης γνώσης. Εἶναι μιά συμπόρευση ἀνάγκης, ὅπως σημειώνει ὁ ἴδιος: «Τοῦτος ὁ τόπος μπορεῖ νά μοῦ δώσει

πολλά... ἀλλά γιά νά μοῦ δώσει πολλά πρέπει νά τόν ἀγαπήσω». ¹⁰

Στήν ποιητική του μετουσίωση ὁ τόπος θά γίνει σταθερό σημεῖο ἀναφορᾶς τοῦ σφαιρικοῦ λεξιλογίου καί θά ἀναχθεῖ σέ πρωταρχικό καί πολυπρόσωπο σύμβολο τῆς ἀνθρωπογεωγραφίας πού ὑποστήριξε ἔμμονα ἡ σφαιρική ποιητική μυθολογία. Οἱ μεταμορφώσεις καί οἱ ἀντικατοπτρισμοί τοῦ συμβόλου πραγματοποιοῦνται σέ ἓνα πεδίο ὀριοθετούμενο ἀπό τό *Μυθιστόρημα* στήν ἀρχή (ὁ «κλειστός τόπος» τοῦ ποιητικοῦ σκηνικοῦ) καί ἀπό τά *Τρία Κρυφά Ποιήματα* στό τέλος: ἡ θυμόσοφη ρήση, «Ἐγώ εἶμαι ὁ τόπος σου: ἴσως νά μήν εἶμαι κανεῖς, ἀλλά μπορῶ νά γίνω αὐτό πού θέλεις», καθῶς καί ἡ πικρή ἐπίγνωση «Φυραίνει ὁ τόπος ὀλοένα, χωματένιο σταμνί», μετατρέπουν τό ἴδιο σκηνικό σέ ὑποκείμενο τῆς δράσης. Ἀνάμεσα στά δύο αὐτά σημεῖα τό ποιητικό προσωπεῖο διηγεῖται ἀκατάπνητα τήν περιπέτεια τοῦ ἀδιέξοδου διαλόγου μέ τήν εἰκόνα τοῦ τόπου, σέ ὅλες τίς πρωτεϊκές μεταμορφώσεις τῆς.

Γύρω ἀπό τό κεντρικό σύμβολο τοῦ τόπου ἡ σφαιρική ποιητική μυθολογία στήνει τόν μικρόκοσμό της πού κατοικεῖται ἀπό ἀναγνωριστικά σημεῖα τοῦ χώρου καί τοῦ χρόνου. Ὁ τόπος, ὡς μεταφορά τοῦ παρελθόντος στό παρόν, ἓνας εἶδος ὑπόμνησης γιά τό ἀνέφικτο τῆς ἀνάκτησης πλήρους ταυτότητας καί συνέχειας, καί ὁ τόπος ὡς τυραννική μνήμη μιᾶς διαχρονικῆς ἀφαίρεσης, πού «ἐνσαρκώνεται», ρητορικά, μέ τήν ἀναγωγή τοῦ συγκεκριμένου σέ γόνιμο σύμβολο τῆς ἴδιας τῆς ποιητικῆς φαντασίας. Στήν πρώτη περίπτωση ἡ διεύρυνση τοῦ συμβολισμοῦ ἐπιτυγχάνεται μέ τή συγκρότηση ἑνός ἐπανερχόμενου σκηνικοῦ στό ὁποῖο κυριαρχοῦν οἱ «πέτρες», τά «ἐρείπια», τά «ἀγάλματα» καί τά «μάρμαρα», ἢ ἕλη τοῦ χρόνου πού «βαραίνει» στόν λόγο τοῦ ποιητῆ· στή δεύτερη περίπτωση ἡ ποιητική φαντασία αὐτοσυμβολίζεται, μέσω ὀργα-

9. Σεφέρης—Λορεντζάτος, σ. 143.

10. *Μέρες Β'*, σσ. 25-26.

νικῶν μεταφορῶν πού τῆς ἐπιτρέπουν τόν διαρκή διάλογο μέ τόν ἑαυτό της· οἱ μεταφορές αὐτές εἶναι στήν πραγματικότητα ἀμφίδρομες συνεκδοχές μέ τίς ὁποῖες ὁ ποιητής κατοχυρώνει τόν ποιητικό χῶρο, ὑποδαυλίζοντας τήν ὀργανική σχέση ἀνάμεσα στόν συλλογικό κόσμο καί τήν ἀτομική φαντασία· ἡ «ρωμιόσυνη», ἡ «πατρίδα», ἡ «γῆ», τό «χῶμα», οἱ «ρίζες» εἶναι οἱ ἐγκόσμιες μορφές πού παίρνει ὁ διάλογος τοῦ ποιητῆ μέ τόν ἑαυτό του, ἓνα εἶδος καθρέφτη μπροστά στόν ὁποῖο «παίζεται» αὐτός ὁ διάλογος τοῦ ποιητικοῦ ὑποκειμένου μέ τίς χωρικές μεταφορές τῆς παράδοσης. Ὁ ὑποδόσκων χιασμός ὠθεῖ τόν ποιητή νά μιλά σάν «τόπος» καί στόν τόπο νά μιλά σάν «ποιητής». Πρόκειται στήν οὐσία γιά ἓνα διάλογο τοῦ ποιητικοῦ ὑποκειμένου μέ τό εἶδωλό του πού πραγματοποιεῖται κάτω ἀπό τή σκιά ἑνός χρόνου πάντα ἐν ἀπουσία καί μέ τή συνδρομή ἑνός χώρου πάντα ἐν ἑλλείψει.

«Χρόνος» καί «χῶρος» συνυπάρχουν στό σφαιρικό ἔργο, κατά τρόπο πού καθιστᾷ τόν διαχωρισμό τους ἀνέφικτο. Ὅλα τά ἐνδοαναφυόμενα σύμβολα εἶναι δισυπόστατα, στηρίζουν δηλαδή μιά διαλεκτική ἡ ὁποία ἀντιλαμβάνεται τόν χῶρο χρονικά καί τόν χρόνο χωρικά. Ἔτσι, στήν περίπτωση τῶν «ἀγαλμάτων» καί τῶν «μαρμάρων», δέν ἔχουμε μόνο μιά συνάντηση τῆς ἱστορικής μνήμης μέ τόν σημερινό χῶρο ἀλλά καί μιά συνάντηση τοῦ ἱστορικοῦ χώρου μέ τή σημερινή μνήμη. Στήν κόψη αὐτῆς τῆς ἀλληλεγγύης ἢ ἀντίθεσης —καί τό ἔργο τοῦ Σεφέρη ἀναπτύσσεται στή σκιά τῆς ὑφέρουσας ἀμφισβησίας— ἰσορροπεῖ τό «ἐγώ» καί τό «ἐμεῖς», ἡ μυθολογία τοῦ ποιητῆ πού δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι, τραυματικά, ἡ ἀλληγορῆση τοῦ ἐθνικοῦ μοντερνισμοῦ.

Στήν ποίηση τοῦ Σεφέρη σπάνια συναντᾶμε τά συλλογικά ὀνόματα Γένος, Φυλή, καί Ἔθνος.¹¹ Ἴσως γιατί ἡ ἰδεολογική

11. Τό γένος ἀναφέρεται 1 φορά ἀλλά μέ τήν ἔννοια τῆς οἰκογενειακῆς καταγωγῆς, τό ἔθνος καθόλου καί ἡ φυλή, χωρίς κεφαλαῖο ἀρχικό, 4,

τους πολυχρησία θά μπορούσε νά προσδώσει στό ποιητικό ὕφος ἓναν ἀνεπιθύμητο πατριωτικό τόνο ἢ, ἴσως, γιατί ἡ παρυσία τους θά περιορίζε σημαντικά τή νοηματική διαθεσιμότητα τοῦ ποιητικοῦ μύθου. Τά σύμβολα αὐτά θεωροῦνται, ἀντίθετα, κατάλληλα γιά τή σύντονη —θεματολογικά καί μεθοδολογικά— προώθηση ἑνός κριτικοῦ λόγου πού κατατρυχεται ἀπό τήν ἔμμομη ἰδέα τῆς σχέσης (ἢ τῆς μὴ σχέσης) μέ τόν τόπο. Γι' αὐτό, στίς Δοκίμες, ὅλη ἡ σκέψη τοῦ ποιητῆ εἶναι ἐθνοκεντρική, ὑπό τήν ἔννοια ὅτι ὑπάρχει ἓνα κέντρο ἀναφορᾶς σέ ὅλες (καί γιά ὅλες) τίς πνευματικές του περιπέτειες. Ἡ ἔμμομη αὐτή ἰδέα, ὡστόσο, μεταμφιέζεται στά ποιήματά του μέ τά σύμβολα πού ἀναφέραμε —χῶμα, γῆ, πέτρες, ἀγάλματα— τά ὁποῖα εἴτε ὑποβάλλουν βιολογικές ἐξεικονίσεις καί ἀναλογίες εἴτε στηρίζουν συνεκδοχές ὅπου χῶρος καί χρόνος ἐναλλάσσουν διαρκῶς θέσεις σέ ἓνα παιχνίδι διαπραγματευσης τῆς ἴδιας τῆς σχέσης μέρους καί ὅλου. Μολονότι αὐτά τά σύμβολα ἔχουν τή δική τους ἱστορία στήν εὐρωπαϊκή καί ἑλληνική παράδοση, δέν παρεμβαίνουν στή σφαιρική μυθολογία διασπαστικά, ὅπως πιθανῶς νά συνέβαινε μέ τίς ἀναγνωρισμένες ἐθνικές ἀλληγορήσεις, ἀλλά ἐνοποιητικά, μέσω τῆς ὑπαινικτικῆς μυθολόγησής, πού προτρέπει τόν ἀναγνώστη νά βλέπει στό ὕφος τῶν συμβόλων τό οἰκεῖο πρόσωπο τῆς συλλογικότητας, ὅπως ἀναδεικνύεται μέ τόν λόγο τοῦ ποιητῆ.

Ὁ «λόγος τοῦ ποιητῆ» ὑποκινεῖ τήν ἀνασύνταξη καί ἀνασύνθεση τοῦ αἰσθητικοῦ δικτύου, κατά τρόπο πού νά ἐνσωματώνει καί νά ἐξαιρεῖ τήν παρέμβαση τοῦ «δημιουργοῦ»: ἔτσι ἀνατροφοδοτεῖται καί ἀνακυκλώνεται τό συμβολικό περιεχόμενο στά συμφραζόμενα τῆς μυθοποιητικῆς αἰσθητικῆς του. Σέ αὐτό συνέβαλε ἀναντίρρητα καί ἡ ἱστορική ταυτότητα τῶν συμβόλων, ἡ ὁποία βεβαιώνει ὅτι, ἀκόμη καί στίς πιό ἐμπειρικές καί

συνήθως ὡς ποιητική μεταφορά πού ἀνακαλεῖ σύνθετους συνειρημούς (βλ. σχετικά Ε. Α. Κοκόλης, Πίνακας Λέξεων τῶν «Ποιημάτων» τοῦ Γιώργου Σεφέρη, Ἀθήνα: Ἐρμῆς, 1975).

ιδεολογικές χρήσεις τους, διατηρούν σχεδόν ανέπαφες τις αισθητικές τους δυνατότητες. Έτσι, στο τέλος, η προσωπική ποιητική μυθολογία, όπως έχει καθιερωθεί να ονομάζεται, μοιάζει να αναδύεται μέσα από την εθνική αισθητική μυθολογία, ταυτόχρονα γνώριμη και ευπρόσδεκτη στην πολιτισμική υπαινικτικότητά της αλλά και αινιγματικά προκλητική στις καινοτόμες παραβάσεις της. Η τέλεια αντίστοιχία, όμως, ανάμεσα στους δύο πόλους της ποιητικής αναφοράς δεν είναι παρά η φιλότιμη απάτη αυτής της ποιητικής: η καιροφυλακτούσα απόκλιση σημαδεύει εξαρχής τον ποιητικό λόγο, καθιστώντας τή διαφορουμενη στάση μέτρο του ύφους. Αναπόφευκτα, μοιράζεται και η ανάγνωση: οι έραστές και θιασώτες της ελληνικότητας υπογραμμίζουν και αναδεικνύουν την ελληνική μυθολογία του Σεφέρη στη μοντέρνα έκδοσή της: οι έραστές και θιασώτες της νεωτερικής τέχνης τονίζουν και προβάλλουν τον μοντέρνο χαρακτήρα της σεφερικής γραφής στην ελληνική έκδοσή του. Ανάμεσα στα δύο άκρα αναπτύσσονται πλήθος άλλες πιο συμβιβαστικές προσεγγίσεις οι οποίες, σχεδόν ομόφωνα, διαπιστώνουν τή θαυμαστή σύνθεση που συμφιλιώνει τό «ξένο» με τό «ελληνικό» και αναγνωρίζουν τή πλήρη αφομοίωση ένδογενών και έξωγενών στοιχείων στη μοναδικότητα του σεφερικού λόγου.

Έτσι, όμως, παρακάμπτεται τό δισυπόστατο της σεφερικής αισθητικής, που οδηγεί στην ανυπέροβλητη κρίση της γραφής με κέντρο τή άπορία του ύφους, όπου, στην πραγματικότητα, τίποτε δεν αφομοιώνεται μήτε ξεπερνιέται αλλά απλώς διαθλάται στην απατηλή αυτάρκεια της σεφερικής ένδοχώρας. Μιά πιο σκεπτική διερεύνηση του ποιητικού τοπίου ίσως διαπίστωνε ότι αυτό που, ταυτόχρονα, έλκυει και απωθεί στον Σεφέρη είναι η ματαιώση της έκλογής, η ένταση που προκαλείται από τή αδιέξοδη κορύφωση της κρίσης, η κρυφή επιθυμία να αφεθούν όλα μετέωρα, ανάμεσα στην εθνική αισθητική και στο πρωτοποριακό ύφος. Δεν είναι υπερβολή να πούμε ότι, έως σήμερα, ο Σεφέρης διαβάστηκε όπως ο ίδιος ζήτησε, και έμ-

μεσα υπέδειξε, να διαβαστεί: είτε ως ελληνικά μοντέρνος είτε ως μοντέρνα ελληνικός. Δεν φαίνεται λοιπόν άκαιρο να υποθέσουμε ότι είναι πιά ώριμα τά πράγματα να τόν διαβάσουμε με λιγότερη εύπιστία, σέ ό,τι αφορά στις αναδρομικά μυθολογημένες προθέσεις του, και μέ προληπτική δυσπιστία, όταν φτάνει σέ μάς μέσα από τούς κυρίαρχους μύθους της οικείας κριτικής. Η διαλεκτική του «χώρου» και του «χρόνου» θά μπορούσε να αποτελέσει τόν πυρήνα μίας τέτοιας προσέγγισης αν, φυσικά, συσχετισθεί μέ άλλες συναφείς διεκκυστίδες του σεφερικού έργου. Για τήν ώρα θά περιορισθούμε να υπογραμμίσουμε όρισμένα στοιχεία που δικαιολογούν τόν προτεινόμενο αναπροσανατολισμό της κριτικής και, συνάμα, διευκρινίζουν περαιτέρω τή θεωρητική προοπτική αυτής της μελέτης.

Είδαμε, λίγο πριν, τή διαλογική συνάφεια χώρου και χρόνου στον Σεφέρη, συνάφεια που δεν αποκλείει τή αντιμετάθεση των έννοιων στον ποιητικό λόγο, μέσω απεικονίσεων που διευκολύνουν τή ρευστοποίηση του νοηματικού αποθέματος σέ γειτνιάζοντα και αλληλέγγυα σχήματα λόγου. Στο βάθος αυτού του διαλόγου αναπτύσσεται εκείνη η όριακή ένταση που, όπως είδαμε, απειλεί τήν αυτονομία των συμβολικών παραστάσεων, εισάγοντας στην ποιητική μυθολογία τή ριζική αβεβαιότητα του μή αυθεντικού λόγου και τήν αγωνία για τήν έλλοχεύουσα «άπουσία» ή «έλλειψη» στην ίδια τήν ποιητική πράξη. Στη σεφερική ποίηση οι μεταφορές του χώρου υποδηλώνουν τή αναζήτηση της αρχής, της ομοιότητας, και της αλήθειας και θεμελιώνουν τό ανθρώπινο της γραφής: τό ποιητικό εγώ ψάχνει να άγκυροβολήσει στο μεταφορικό λιμάνι της καταγωγής, ώθούμενο από τήν ανάγκη να αναγνωρίσει τά πράγματα στο οικείο φως της φύσης και του κόσμου που κληρονόμησε. Είναι μιά σχέση βιολογική, κατά τόν ποιητή, ένα είδος «όμφαλιου λώρου» ή γενεσιουργού «μήτρας» που τροφοδοτεί τό όραμα της ένότητας, της συνάφειας και της ολότητας.

Αυτός ο χώρος στον Σεφέρη μεταμορφώνεται σέ γη, τόπο,

χώμα, πατρίδα, ρίζες, σέ σύμβολα¹² δηλαδή πού ἀνακαλοῦν τήν «ἄλλη» πραγματικότητα ἢ ζωή καί παραπέμπουν σέ ἕνα διαρκῶς διαφεύγον κέντρο τό ὁποῖο, ὅσο ἀπομακρύνεται, τόσο πῖο ἀναγκαῖο καί οἰκεῖο γίνεται. Δέν πρόκειται γιά τό «χαμένο κέντρο» τοῦ Ζήσιμου Λορεντζάτου, γιά ἐκεῖνο τό ὕψιστο σημεῖο ἀναγωγῆς πού ἐνεργοποιεῖ, μέ τήν ἀμετάκλητη ἀπουσία του, τή δραματική μυθολόγησή τῆς καταγωγῆς, συνδυάζοντας τήν πτώση τοῦ ἀνθρώπου, τήν ἐσχατή θρησκευτική ἀμαρτία, μέ τήν ἐκπτώση τῆς ἱστορίας, τήν ὀριακή φυλετική παρακμή. Δέν πρόκειται ἐπίσης γιά τό ἰδανικό κέντρο τῶν ἐλληνοκεντρικῶν, τό ἰδεολογικό ἐκεῖνο πρόταγμα πού εἶχε ὡς αἴτημα τή μελλοντική ἀνασύσταση τοῦ παλαιοῦ κέντρου, παρά τίς ἐναντιώσεις τῆς ἱστορίας καί τίς ἀπαγορεύσεις τῆς πραγματικότητας. Τό «κέντρο» στόν Σεφέρη εἶναι ἡ χωρική μεταφορά πού φαντάζεται τόν κόσμο νά μιᾶ στή γλῶσσα τοῦ ποιητῆ καί, ἐπομένως, δέν ἐνδιαφέρεται τόσο γιά τήν παρουσία ἢ τήν ἀπουσία ὅσο γιά τήν ἐγγύτητα καί τήν ὁμοιότητα.

Τό ὄνειρο, ὅμως, μιᾶς τέτοιας πλήρωσης, στό ὁποῖο ὁ χῶρος εἶναι τό καθοριστικό συνεκτικό στοιχεῖο, δέν ὀλοκληρώνεται ποτέ, γιατί μέσα του ἔχει διεισδύσει καί ἐγκατασταθεῖ ὁ ἀναπόφευκτος ὀρίζοντας τοῦ χρόνου. Μέσα ἀπό αὐτόν τόν ὀρίζοντα τό χέρι τῆς ἱστορίας διαλύει τούς μύθους τῆς συνέχειας, τῆς καθολικότητας καί τῆς ταυτότητας. Ὁ χῶρος διασπᾶται καί παραπαίει στή σκιά τῆς ἱστορικῆς ἐπίγνωσης ὅτι τό «περασμένο» δέν μπορεῖ ποτέ νά ἐγγυηθεῖ τήν κατορθωμένη σχέση μέ τόν κόσμο. Στά ἀγάλματα, στά μάρμαρα καί στίς πέτρες τῆς σεφερικῆς μυθολογίας¹³ βλέπουμε τή ρητορική διατύπωση τῆς διαβρωτικῆς

12. Ἡ συχνότητα μέ τήν ὁποία ἐμφανίζονται αὐτά τά σύμβολα στή σεφερική ποίηση εἶναι ἐνδεικτική: ἡ γῆ 11 φορές, ὁ τόπος 23, τό χώμα 29, ἡ πατρίδα 4, οἱ ρίζες 13 (βλ. Ξ. Α. Κοκώλης, αὐτόθι).

13. Κι ἐδῶ ἡ ποσοτική μέτρηση φανερώνει τή συμβολική πυκνότητα αὐτῶν τῶν λέξεων: τά ἀγάλματα ἐμφανίζονται 21 φορές, τά μάρμαρα 7 καί οἱ πέτρες 35 (βλ. Ξ. Α. Κοκώλης, αὐτόθι).

ἐπίδρασης τοῦ χρόνου στήν πληρότητα τοῦ χώρου. Αὐτό πού «λείπει» εἶναι ἕνα κομμάτι χώρου πού παραδόθηκε στόν χρόνο. Τό ὅλον μπορεῖ νά ὑποθεθεῖ μόνο μέσα ἀπό τήν παραλύουσα παρουσία τοῦ ἐπιμέρους, ὅπως ἡ ἀπόλυτη ταυτότητα τοῦ τόπου μπορεῖ μόνο φαντασιακά νά προσεγγισθεῖ μέσα ἀπό τήν τραγική γνώση τῆς ἱστορίας.

Τό δισυπόστατο τοῦ ποιητικοῦ συμβολισμοῦ, ὅπως τό προσδιορίζει ἡ διαλεκτική τοῦ χωρόχρονου, εἶναι ὁ πυρήνας τῆς σεφερικῆς ποιητικῆς. Ἡ διαλεκτική αὐτή ὡστόσο δέν κορυφώνεται, χεικελιανά, στή σύνθεση ἑνός τρίτου ὅρου ὁ ὁποῖος, συνάμα, διατηρεῖ καί ὑπερβαίνει τήν ἀντίθεση, ἀλλά συνεχίζει νά ἐπαναλαμβάνεται σέ ἕναν κύκλο μεταλλάξεων, ὅπου οἱ διαλεκτικοί ὅροι παραμένουν ἀτελεύτητα διαφορούμενοι, δηλαδή ἐν τέλει ἀντιδιαλεκτικοί. Ἔτσι, ὁ τραυματισμένος ἀπό τόν χρόνο χῶρος, ὁ χῶρος τῆς ἐνοχῆς συνειδήσης καί τῆς θρυμματισμένης μνήμης, μπορεῖ τελικά νά ὑποκύπτει στόν λόγο τῆς ἱστορίας ἀλλά, παράλληλα, ἐπενεργεῖ στό σῶμα τοῦ χρόνου ἀνασυνθετικά, προσφέροντας τά μέσα γιά μιᾶ ἐκ νέου ἐνσωμάτωση τοῦ τυχαίου ἢ τοῦ μοιραίου στό ὄραμα ἑνός ἐκτατοῦ σημείου ἀναφοράς, τό ὁποῖο δέν ὑπόκειται στήν αὐθαιρέσια τῆς ἱστορίας. Αὐτό πού χάνεται ἀπό τήν καθολικότητα τοῦ χώρου, μέ τή διασπαστική παρέμβαση τῆς ἱστορίας, κατά κάποιον τρόπο ἀνακατᾶται μέ τήν ὑπαγωγή τῆς τελευταίας στήν ἰσχυρή μυθολογία ἑνός ὑπερβατικοῦ, δηλαδή ὑπερχρονικοῦ, τόπου.

Χρόνος καί χῶρος, ἱστορία καί τόπος, στό πλῆθος τῶν συμβολικῶν τους μετασηματισμῶν, αἰωροῦνται ἀτέρμονα ἀνάμεσα στήν ἐπιθυμία γιά πληρότητα καί ἐνόηση καί στή δύσκολη γνώση τοῦ ἀνέφικτου μιᾶς τέτοιας ἐπιθυμίας. Ἐκεῖ πού κυριαρχεῖ ὁ χῶρος περνάει πάντοτε ὁ χρόνος κι ἐκεῖ πού περνάει ὁ χρόνος στέκεται πάντοτε ὁ χῶρος. Ἡ διαλεκτική ἐπανάληψη παίρνει πάλι τή μορφή τοῦ χασμοῦ, ἕνα χαῖνον κενό πίσω ἀπό τήν ἀναζήτησή τῆς ἐδεμικῆς ποιητικῆς γλῶσσας, μέσα στή δυσκατόρθωτη ἐκταμίευση τοῦ νοήματος ἀπό τήν

ιστορικότητα της επανάληψης. Αυτό μπορεί να είναι εκείνο κι εκείνο μπορεί να είναι αυτό —χωρίς τέλος. Η αιώρηση από τό γενικό στό μερικό ή από τό αφηρημένο στό συγκεκριμένο (καί αντίστροφα) αποδίδεται από τόν Σεφέρη μέ τή συχνή χρήση της υπαλλαγής καί της ανθυπαλλαγής: μέ τό ρητορικό αυτό τέχνασμα ή Ἑλλάδα μπορεί νά γίνει «τόπος» ή «γένος», ἐνῶ ή παράδοση μπορεί νά ὀνομαστῆ «ρίζες», «μάρμαρα» καί «διδυλιστήριο». Ὅταν ή αιώρηση ἐγγίζει τό πεδίο τοῦ αφηρημένου καί τοῦ υπερβατικοῦ (γένος, φυλή, τόπος), τότε ή ποιητική καί κριτική γλώσσα του υἰοθετεῖ τούς τρόπους μιᾶς οὐ-τοπικῆς νοσταλγίας ή ἀπόγνωσης: ὅταν ή αιώρηση ἐγγίζει τό πεδίο τοῦ συγκεκριμένου καί τοῦ καθημερινοῦ (Ἑλλάδα, Ἕλληνες, Κυβέρνηση, Πλατεία Συντάγματος, Ὁμόνοια), τότε ὁ σφαιρικός λόγος ἐνδύεται τή σιβυλική μορφή μιᾶς σχεδόν ἀναπότρεπτης δυσ-τοπίας ή κακο-τοπίας.

Ἀπό τή δοκιμασία της ἱστορίας ὁ ποιητής βγαίνει πληγωμένος καί ἄπορος, ὄχι ὅμως μετανιωμένος. Τό κέρδος του, ἄν μπορούμε νά ὀνομάσουμε ἔτσι τό ἀρνητικό βάρος της ταυτότητας, συνίσταται στήν ἀνάδραση της μνήμης ή ὁποία, μολονότι ἀγκιστρωμένη στόν χρόνο, ἀναμνημειώνει τόν λόγο της μέσα ἀπό τό εἶδωλο τοῦ τόπου. Ὁ ἐλληνικός τόπος (τό ἐπίθετο συνήθως παραλείπεται ὡς αὐτονόητο), παρά τήν κατακερμάτισή του ἀπό τόν χρόνο καί τίς δικές του ἱστορικές ἀναπηρίες, δωρίζει στόν ποιητή τή μόνη δυνατή φαντασία της μνήμης - τόν ἐνίστορο χώρο ὡς υπερβατική ταυτότητα. Παράλληλα βλέπουμε νά ἐκτυλίσσεται, σέ πρῶτο ἐπίσης πλάνο, ή δραματική καί δημόσια σχέση τοῦ ποιητῆ μέ τήν ἐθνική παράδοση, σέ πλήρη ἀμεσότητα καί συγκυριακό πάθος. Στό ποιητικό αυτό πεπρωμένο, ὅπως ἀντιλαμβάνεται ὁ ἴδιος τήν ἀτομική παρέκκλιση, ἐπενδύει τήν ποιητική του μυθολογία. Μέ τή μόνη διαφορά ὅτι ὁ τόπος δέν ἔχει κέντρο παρά μόνο στή διασπορά της ἱστορίας: ὅπως στέκει λυγισμένος καί ἀπροστάτευτος στή σκληρή δοκιμασία τοῦ σήμερα ἐπιστρέφει τόν χρόνο στήν ἱστορική μνήμη, πλάθοντας τή

σπασμένη ταυτότητά του στήν ἐπιφάνεια μιᾶς ἀντίφασης: ἐνός κέντρου πού δέν ἔχει κέντρο, ἐνός κέντρου φυγόκεντρο.

Στή σκιά αὐτῆς της φαντασιακῆς ἐξάρτησης ὁ ποιητής κατορθώνει νά ἀναστήσει τόν τόπο στόν λόγο της παράδοσης, φέρνοντας τή ματιά της ἱστορίας στήν ὄψη τῶν πραγμάτων. Κατορθώνει ἐπίσης νά συμφιλωθεῖ, κατὰ κάποιον τρόπο, μέ τήν ἱστορικότητα της ἱστορίας, ἀνασυνθέτοντας τίς συμβολικές ἀλληλουχίες τίς ἱστορικῆς μνήμης —τόν ἐντοπο χρόνο. Ὑπό τήν ἐννοια αὐτή καμιά μελέτη της ποίησης τοῦ Σεφέρη δέν μπορεί νά εἶναι ἐπαρκής, ἄν δέν ἐντάξει τήν πραγματολογία τοῦ μερικοῦ καί τή φιλολογία τοῦ περιστασιακοῦ σέ αὐτή τή ριζική ἀλληλουχία χώρου καί χρόνου ή τόπου καί ἱστορίας.

III. Ἑλλάδα: Κράτος καί Κοινωνία

Ἡ μυθοποιία, ὅμως, της ποιητικῆς φαντασίας, παρά τίς ἐξειδικευμένες τοῦ χωρόχρονου καί τό θησαύρισμα της παράδοσης, δέν μπορεί νά ὑπερβῆ τήν Ἑλλάδα, αὐτή τή μοναδική δυσ-τοπία ή κακο-τοπία τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου. Ἡ οὐ-τοπική Ἑλλάδα, ὅπως εἶδαμε, ἔχει πάρει ἄλλη μορφή, ἄλλο ὄνομα καί κατοικεῖ ἄλλοῦ. Ἐχει γίνει τόπος χωρίς ἐντοπιότητα, δηλαδή ἔχει μετουσιωθεῖ σέ ἀφηρημένη ἐννοια καί ἔχει ἐνδυθεῖ τή μορφή της πιό ἰδεώδους προσωποποιίας. Ἡ «πραγματική» Ἑλλάδα (ή Ἑλλάδα ὅπως τήν ἀντιλαμβάνεται ὁ ποιητής στήν καθημερινότητα της βιοτικῆς του μέριμνας) ξεμυτίζει κάποτε στά ἡμερολόγια καί στά κριτικά δοκίμια ἀλλά γρήγορα χάνεται στίς εἰκόνες τοῦ αἰσθητικοῦ ὁράματος: στήν ποίηση γίνεται Ἑλλάδα μέ τόν τρόπο τοῦ Γ. Σ., δηλαδή τό σύμβολο της οὐτοπίας πού «πληγώνει» μέ τίς ἀρχαῖες μνήμες καί τό σκοτεινό ταξίδι μέσα στόν χρόνο. Αυτό τό σύμβολο ἐνσωματώνει στόν μῦθο του, μέ εἰρωνική κάποτε αὐτογνωσία, τήν εἰκόνα τοῦ οὐ-τοπικοῦ τόπου.

Ἡ πραγματικὴ Ἑλλάδα, ἀντίθετα, ἀρνεῖται, μὲ αὐτοκαταστροφικὸ πείσμα καὶ ἱστορικὴ τυφλότητα, τὸν «τόπο» της, παλεύοντας ἀπεγνωσμένα μὲ τίς δυστοπίες καὶ τίς κακοτοπίες τοῦ Κράτους. Μὲ αὐτὴ τὴν Ἑλλάδα ὁ Σεφέρης θέλει νὰ πιστεῦει πὼς δὲν συμβιβάστηκε ποτέ, ἂν καὶ τὴν ὑπρέτησε ὡς διπλωμάτης καριέρας. Πίσω καὶ πέρα ἀπὸ τὸ κράτος ἔβλεπε τὸν μύθο τῆς ἄλλης Ἑλλάδας πού, ἀναζητώντας την, πλάθει τὴν ὑπόστασή της, καὶ τὴν ἐνσαρκώνει, ἀντιφατικά, σὰν ἀφηρημένη ἰδέα, τὴν ἴδια ἀκριβῶς στιγμὴ πού δηλώνει: «Οἱ πατρίδες δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀφηρημένες, εἶναι ἐνσαρκωμένες».¹⁴

Ἡ μυθικὴ αὐτὴ Ἑλλάδα, στὴ διάρκεια τῆς μακρᾶς ἱστορίας της, ἀπέκτησε πολλὰ πρόσωπα¹⁵ ἀλλὰ μόνον ἓνα βαθύτερο νόημα, μιά οὐσία μὲ μοναδικὸ ὕφος, «τό ὕφος μᾶς Ἑλλάδας πού γυρεύουμε μὲ τόσο πάθος καὶ πού τόσο λίγοι προσεγγίζουν».¹⁶ Αὐτὸ τὸ ὕφος δὲν εἶναι μόνον δύσκολο νὰ τὸ ἀνακαλύψει κανεὶς ἀλλὰ καὶ δύσκολο νὰ τὸ ἐξηγήσει σὲ ἐκείνους πού δὲν βλέπουν παρὰ τὴν Ἑλλάδα τῆς καθημερινῆς ζωῆς, τὸ ἐλληνικὸ κράτος στὸν σύγχρονο κόσμον. Ἡ δυσκολία ὀφείλεται στὴν ἐξάρτησή τοῦ ὕφους ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα πού κρύβεται πίσω ἀπὸ τὴ φαινομενικὴ συγκυρία καὶ τοὺς ἐξουθενωτικὸς κοινὸς τόπους: «Πῶς νὰ ἐξηγήσει κανεὶς τὴν Ἑλλάδα στοὺς ἄλλους Εὐρωπαίους πού ὀλοκληρώνονται βιομηχανικὰ ὅλο καὶ περισσότερο. Πῶς νὰ ἐξηγήσει τὴν Ἑλλάδα καὶ σὲ πολλοὺς ἐλλαδικούς, συνεχίζω αὐτόματα μὲ τὸ νοῦ μου».¹⁷ Αὐτὴ ἡ ἄλλη Ἑλλάδα, ἡ Ἑλλάδα τῶν ἰδεῶν, εἶναι τὸ ἴνδαλμα πού παρηγορεῖ τὸν ποιητὴ καὶ τὸν βοηθᾷ νὰ ἀντέξει τὴν «ἀθλιότητα»¹⁸

14. Μέρους Δ', σ. 206.

15. «Ἄλλὰ, καθὼς παρατηροῦσε ὁ φίλος μου Rex Warner, ἡ Ἑλλάδα, ὁ μικρὸς αὐτὸς τόπος, εἶναι πολλές Ἑλλάδες» (Δοκιμὲς Β', σ. 17).

16. Αὐτόθι, σ. 100.

17. Αὐτόθι, σ. 134.

18. «Γι' αὐτὲς τίς δύο τρεῖς ἰδέες πού πρέπει νὰ ζήσουν ἐδῶ, καὶ μονάχα ἐδῶ θὰ μπορούσαν νὰ ζήσουν καθὼς τίς σκέπτομαι, ὑπομένω αὐτὴ τὴν ἀθλιότητα» (Μέρους Γ', σ. 95).

τῆς πραγματικῆς Ἑλλάδας, ἐκείνης πού πληγώνει καὶ ἀπωθεῖ. Συχνὰ ἀναρωτιέται: «Ἄρχει τούτη ἡ ζωὴ ἀνάμεσα Πεντέλῃ καὶ Ὑμηττῷ, Ὑμηττῷ καὶ Πάρνηθα».¹⁹ Κάθε φορὰ πού ἐπιστρέφει στὴν ἐλληνικὴ κυριολεξία (Ἑλλάδα, Ἀθήνα, Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν, πολιτικὴ πραγματικότητα) καὶ, γενικὰ, στὰ ἱστορικὰ δρώμενα τῆς ἐποχῆς, κουβαλᾷ, ὡς ἀντίβαρο, τὴ μυθολογία τοῦ τόπου καὶ τοῦ γένους, μὲ τὴν ὁποία ἄλλωστε συνθέτει, μεθοδικὰ, τὴ γλώσσα τοῦ ἐθνικοῦ μοντερνισμοῦ.

Ὁ πραγματικὸς τόπος γίνεται ἐμπόδιο στὴ σύλληψη αὐτοῦ τοῦ εὐρύτερου, ἐμπνευματωμένου ἐλληνισμοῦ. Ἡ καθαρότητα (ἡ ἠθικὴ ὑπεροχὴ) τῆς ἔννοιας ἐλληνισμός μολύνεται ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ὑπαρξὴ τῆς Ἑλλάδας: «Ἡ Ἑλλάδα γίνεται δευτερεύουσα ὑπόθεση, ὅταν συλλογίζομαι τὸν ἐλληνισμό. Ὅ,τι ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα μ' ἐμποδίζει νὰ σκεφτῶ τὸν Ἑλληνισμό, ἄς καταστραφεῖ».²⁰ Βλέπουμε ξανά ἐδῶ τὴν ἴδια ἀλληγορικὴ μυθολόγησή πού μεταβάλλει ἱστορικὲς ἔννοιες σὲ αἰσθητικὲς ἀφαιρέσεις. Ἐπειδὴ, ὅμως, στὴν ἐλληνικὴ ἱστορία, ἡ ἰδεολογικὴ ἐκμετάλλευσή αὐτῶν τῶν ἔννοιῶν, πρὶν τὸν Σεφέρη, δὲν ἀπέκλειε αἰσθητικὲς προεκτάσεις ἢ συνδηλώσεις, ἡ σεφερικὴ ἐκδοχὴ φάνηκε σὰν φυσικὴ ἀπόληξή τοῦ διαλόγου ἀνάμεσα στὸν ποιητὴ καὶ στὴν παράδοσή. Ἐνὸς διαλόγου ἀνανεωτικοῦ καὶ πρωτοπόρου ἀλλὰ ταυτόχρονα συγκρατημένου καὶ συμβατικοῦ, καθὼς σκηνοθετεῖ λαμπρὰ τὴ συστατικὴ αὐτὴ ἀντινομία τῆς σεφερικῆς μυθολογίας. Μὲ τὴ σειρά της, ἡ αἰσθητικὴ ἐξύψωση τοῦ χρόνου, στὴν ποίησιν καὶ στὴν κριτικὴ τοῦ Σεφέρη, δὲν ἔχει ἀποκηρύξει τὴν ἰδεολογικὴ της καταγωγὴ κι ἔτσι, κάθε στιγμὴ, πάει νὰ μετατραπῆ στὸ φάντασμα πού ἐξορκίζει, δηλαδὴ σὲ αἰσθητικὸ ἰδεολόγημα, τὸ ὁποῖο ἀνακύπτει ἀπὸ τὴν ἐριστικὴ γειννίαση τοῦ ἰδεολογικοῦ καὶ τοῦ αἰσθητικοῦ γειννίαση πού

19. Μέρους Γ', σ. 14. Πρὸβλ. καὶ τοὺς σχεδὸν ταυτόσημους στίχους ἀπὸ τὸ ποίημα «Ὁ τελευταῖος χορὸς» (1934): «Ἄρχειτῶ βίος, τούτη ἡ ζωὴ / ἀνάμεσα Πεντέλῃ καὶ Ὑμηττῷ καὶ Πάρνηθα» (Ποιήματα, σ. 60).

20. Σεφέρης-Θεοτοκάς, σ. 118.

υπάρχει έξ ὀρισμοῦ ἀλλά κάθε φορά, σέ κάθε ἐποχή, ἀναπροσαρμόζει τούς ὅρους καί τίς ἐμφάσεις της.

Στήν περίπτωση τῆς «Ἑλλάδας» ἡ ἀμφιταλάντευση τοῦ Σεφέρη, ἀνάμεσα στό ἰδεολογικό καί στό αἰσθητικό, ὀδηγεῖ ἐντέλει εἴτε στή συμβολική ὑποκατάσταση τῆς ἔννοιας ἀπό εὐφημιστικές ἀναλογίες, οἱ ὁποῖες παραπέμπουν σέ μιά ὑπερβατική καθολικότητα, εἴτε στήν ἀλληγορική παράσταση, ἡ ὁποία μεταθέτει τήν κατανόηση τοῦ νοήματος πέρα ἀπό τό πραγματικό παρόν, σέ κάτι πού μπορεῖ νά ἀποκρυπτογραφηθεῖ γιά τό μέλλον, χωρίς τήν πειστική παρουσία τοῦ ἱστορικοῦ τόπου καί χρόνου. Μέ τή μόνη διαφορά ὅτι ἡ ἀποκρυπτογράφηση καταλήγει, συνήθως, στήν ἐπίγνωση τοῦ ἱστορικοῦ ἀδιεξόδου, στήν ἀναγνώριση τῆς ἀδυναμίας νά ταυτιστεῖ ἡ Ἑλλάδα τῆς ἀλληγορίας μέ τήν Ἑλλάδα τῆς ἱστορίας. Στό κατώφλι αὐτῆς τῆς ταλάντευσης φανερώνεται στιγμιαῖα ὁ λόγος τῆς εἰρωνικῆς συνειδήσεως πού ἀναγνωρίζει τό ἀσύμπτωτο τῆς γλώσσας καί τοῦ κόσμου μέ ἕνα πράττειν ἐξίσου εἰρωνικό καί ἀδιέξοδο. Ἡ σύνδεση ἀλληγορίας καί εἰρωνείας, κατά τρόπο πού συνάδει στή σεφερική ἀντίληψη, προτάθηκε ἀπό τόν Paul de Man στό δοκίμιό του «Ἡ Ρητορική τῆς Χρονικότητας», ὅπου, μεταξύ ἄλλων, σημειώνεται:

Ἡ πράξη τῆς εἰρωνείας... ἀποκαλύπτει τήν ὑπαρξη μιᾶς χρονικότητας, ἡ ὁποία, σίγουρα, δέν εἶναι ὀργανική, ὑπό τήν ἔννοια ὅτι συνδέεται μέ τήν πηγὴ προέλευσῆς της μόνο μέ ὅρους ἀπόστασης καί διαφορᾶς καί δέν ἀφήνει περιθώρια γιά κάποιο τέλος, γιά κάποιο ὄλον. Ἡ εἰρωνεία διακρίνει τή ροή τῆς χρονικῆς ἐμπειρίας σέ ἕνα παρελθόν, πού εἶναι καθαρὴ μυθοποίηση, καί σέ ἕνα μέλλον πού βασανίζεται ἔσαι ἀπό τόν ὑποτροπισσμό του στό μὴ αὐθεντικό. Αὐτὴ τὴ μὴ αὐθεντικότητα μπορεῖ νά τὴ γνωρίσει ἀλλά δέν μπορεῖ ποτέ νά τὴν ὑπερβῆ· μπορεῖ μόνο νά τὴν ἐπαναθέσει καί νά τὴν ἐπαναλάβει, σέ ἕνα ὄλο καί πιό συνειδητὸ ἐπίπεδο, παραμένοντας ὡστόσο ἀτελεῦτητα παγιδευμένη στήν ἀδυναμία της νά ἐφαρμόσει αὐτὴ τὴ γνώση στόν ἐμπειρικό κόσμο. Χάνεται ἔτσι στήν περιοριστικὴ σπεῖρα ἐνός

γλωσσικοῦ σημείου πού ἀπομακρύνεται ὄλο καί πιό πολύ ἀπό τό νόημά του καί δέν μπορεῖ νά δραπετεῦσει ἀπό αὐτὴ τὴ σπεῖρα. Τό χρονικό κενό πού ἀποκαλύπτει ἡ εἰρωνεία εἶναι τό ἴδιο κενό πού συναντοῦμε ὅταν βλέπουμε τὴν ἀλληγορία νά ὑποδηλώνει πάντοτε ἕνα ἀπρόσιτο προγενέστερον (anteriority). Ἀλληγορία καί εἰρωνεία συνδέονται ἔτσι μέ τὴν κοινὴ ἀνακάλυψη ἐνός ἀληθινὰ χρονικοῦ ἀδιεξόδου. Συνδέονται, ἐπίσης, μέ τὴν ἀπό κοινοῦ ἀπομυθοποίηση τοῦ ὀργανικοῦ κόσμου πού ὑπονοεῖται στόν συμβολικό τρόπο (mode) τῶν ἀναλογικῶν ἀντιστοιχιῶν ἢ στόν μιμητικό τρόπο τῆς ἀπεικόνισης (representation), ὅπου φανταστικό καί πραγματικό θά μπορούσαν νά συμπέσουν.²¹

Ἡ εἰρωνικὴ αὐτὴ ἀυτεπίγνωση, ὡστόσο, συγκαλύπτεται γρήγορα ἀπὸ τὴ συμβολικὴ δραματοποίηση τῆς διχαστασίας τοῦ ποιητικοῦ ὑποκειμένου ἀνάμεσα σέ μιά ταυτότητα μέ τόν ἑαυτό του καί σέ μιά ταυτότητα μέ τὰ πράγματα. Ἡ προσδοκία τῆς συμφιλίωσης ἀνάμεσα στό ποιητικό ὑποκείμενο καί στό χάσμα τοῦ χρόνου ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἐκ νέου μυθοποίηση τοῦ ὀργανικοῦ κόσμου, μέσω συμβολικῶν ἀναλογιῶν, ἔτσι ὥστε πραγματικό καί γλώσσα νά συμπέσουν. Στίς ρητορικές ἀπεικονίσεις τῆς «Ἑλλάδας», ἀλλά καί σέ πολλές ἄλλες, ὁ σεφερικός λόγος μετεωρίζεται ἀμήχανα ἀναποφάσιτος ἀνάμεσα στήν ἀπομυθοποιητικὴ εἰρωνεία τῆς (αὐτο)κριτικῆς καί στήν ἀνάγκη γιά ἕναν ὀργανικό μῦθο ὅπου διάρκεια, ταυτότητα καί ἐνότητα τροφοδοτοῦν τό ὄραμα τοῦ αὐθεντικοῦ — ὅπου γλώσσα καί κόσμος γίνονται ἕνα. Ἡ σεφερικὴ ἀλληγορία, μονονότι ἀφηγεῖται τὴ γνωσιακὴ ἐμπειρία τοῦ χρονικοῦ κενοῦ καί τοῦ ἀνέφικτου τέλους, δέν ὀλοκληρώνει ποτέ τὴν εἰρωνικὴ ἀπόστασή της ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ τόπου καί τόν τόπο τῆς ἱστορίας. Ἡ παγίδευσή της στή σπεῖρα τῆς γλώσσας ἐκλαμβάνεται ὡς πολιτισμικός προμηθεϊσμός, πού ἐλπίζει

21. Paul de Man, «The Rhetoric of Temporality», στό *Blindness and Insight*, London: Methuen, 1983, σ. 229.

ὅτι θά μπορούσε νά ἐφαρμόσει αὐτή τή γνώση στόν ἐμπειρικό κόσμο, ὑπερβαίνοντας ἔτσι τό μή αὐθεντικό.

Σημαίνει ἄραγε τοῦτο ὅτι κερδίζει ὁ ἠρωϊκός πραγματισμός, ὅτι τελικά ὁ ποιητής καθιστᾷ τή διχαστασία πυρήνα κάποιας καλλιτεχνικῆς ἐντελέχειας; Γιά ποιητές μέ ἔντονο ἠθικό προβληματισμό, ὅπως ὁ Σεφέρης, κάτι τέτοιο δέν εἶναι μόνο ἀδύνατο ἀλλά καί ἀδιανόητο. Ἡ ποιητική του διαλεκτική, εἴτε τήν ἐννοήσουμε ὡς χωρίς τέλος κίνηση τοῦ λόγου καί τῆς φαντασίας εἴτε ὡς αὐτοπαγίδευση στήν κυκλική ἐπαναληπτικότητα ἐνός δισυπόστατου συμβολισμοῦ, ἀφομοιώνεται, ἐν πολλοῖς, στό αἶτημα νά ἐνοφθαλμισθεῖ ὁ μῦθος τοῦ συλλογικοῦ στή διχασμένη γλῶσσα τοῦ ἀτομικοῦ. Ὁ εἰρωνικός φωτισμός χαμηλώνει διακριτικά καί τά πράγματα ἐννοοῦνται ὅπως λέγονται. Ἡ «Ἑλλάδα» εἶναι τώρα ἀχρείαστη, ἴσως ἀκόμη καί ἐπιζήμια, γιά τόν μῦθο τοῦ ἑλληνισμοῦ· ἡ ἀρνητική ἱστορική της παρουσία ὑπενθυμίζει ἐπίμονα τήν ἀπόσταση ἀνάμεσα στή γλῶσσα τοῦ ἔθνοκεντρικοῦ ἰδεολογισμοῦ καί στή γλῶσσα τῆς ἱστορικής ἀνάγκης. Γιά τόν ποιητή ἡ «πραγματική» Ἑλλάδα γίνεται ἀποδεκτή μόνο σάν ἰδέα, σάν αὐτό πού ὑπάρχει πέρα ἀπό τά φαινόμενα τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου. Κατ' αὐτόν τόν τρόπο ὁ ἑλληνισμός ἀποδεσμεύεται ἀπό τήν αὐτόματη σύνδεσή του μέ τό συρρικνωμένο ἑλληνικό κράτος καί ἡ ἑλληνική ταυτότητα συνδέεται πάλι, ἔμμεσα ἀλλά ἀπροσχημάτιστα, μέ τό αἶτημα τῆς ἑλληνικότητος:

Ἔσο γιά τήν Ἑλλάδα, πού βρισκότανε πάλι στό σημεῖο νά λάβει τό μερτικό της ἀπό τήν εὐρωπαϊκή κρίση, παρουσίαζε τώρα τοῦτο τό χαρακτηριστικό, μοναδικό στήν τρισεχλιόχρονη Ἱστορία της: —Αὐτό πού εἶχανε συνηθίσει νά λένε «ἡ ἑλληνική διασπορά» καί τό ὀνομάζαμε τό Γένος τῶν Ἑλλήνων εἶχε καταργηθεῖ. Γιά πρώτη φορά ὀλόκληρος ὁ ἑλληνισμός, ἐκτός ἀπό ἐλάχιστα παρακλάδια του, εἶχε συγκεντρωθεῖ μέσα στά σύνορα τοῦ ἑλλαδικοῦ κράτους. (Καταγραφή τοῦ 1941)²²

22. Χερ. '41, σ. 23.

Οἱ διαπιστώσεις αὐτές, καθώς καί ἄλλες ἀνάλογες πού θά ἀκολουθήσουν, καταγράφουν τήν πολιτική ἀντίδραση τοῦ ποιητῆ στή χρεωκοπία τοῦ δράματος γιά μιᾶ ὑπερελλαδική Ἑλλάδα καί στήν ἀποδοχή τῆς ταύτισης τοῦ οἰκουμενικοῦ ἑλληνισμοῦ μέ τό τάλαιπωρημένο καί τραυματισμένο ἑλληνικό κράτος στήν κατοχική, ἐμφυλιακή καί μετεμφυλιακή περιπέτειά του. Ἐχοντας μεγαλώσει καί τραφεῖ μέ τούς μῦθους τοῦ Γένους θά προτιμήσει νά ἀναμετρηθεῖ, μετά τή συρρίκνωσή του, μέ τίς συνέπειες τῆς ἀπώλειας καί τά παρενεργήματα τῆς ἱστορικής πτώσης, παρά μέ τήν ἀδυσώπητη ἱστορική πραγματικότητα τοῦ περιφερειακοῦ κράτους καί τῆς καινούργιας «διασποράς» του. Ὁ ἑλληνισμός αὐτῆς τῆς διασποράς (τόν ὁποῖο ὁ Σεφέρης ὀνομάζει ἀδιαφοροποίητα Ρωμιούς καί Ρωμιόσυνη) εἶναι οἱ ἑκατοντάδες χιλιάδες μετανάστες, πού ἀναγκάστηκαν νά ἐκπατριστοῦν γιά οικονομικούς καί πολιτικούς λόγους, δηλαδή μιᾶ ὁμογένεια ἐργατῶν καί ὄχι μιᾶ κοινωνία μορφωμένων ἀστῶν τοῦ μείζονος ἑλληνισμοῦ.

Ἀπό αὐτή τήν ἱστορική γνώση ὁ Σεφέρης προσπαθεῖ ἀπεγνωσμένα νά δραπετεύσει,²³ ζητώντας καταφύγιο στόν μῦθο τοῦ «ἄλλου» ἑλληνισμοῦ, στόν μῦθο πού τοῦ δίνει τά μέσα νά ἀντι-

23. Ἡ διάγνωση τοῦ προβλήματος εἶναι πράγματι ἔκτυπη σέ πολλά κείμενα τοῦ Σεφέρη, χωρίς ἐντούτοις νά ἀναστέλλει τήν ἰδεολογική ἀναζήτηση ἐνός ἑλληνικοῦ δράματος πού νά ὑπερβαίνει τήν κυριολεξία τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Ἦδη τό 1936 σημειώνει σέ ἕνα σχέδιο ἐπιστολῆς του πρὸς τόν Ἀντρέα Καραντώνη: «Τό ἔθνος χάθηκε, δημιουργώντας τό ἑλληνικό κράτος μέ τίς παροικίες του πού ἀφομοιώνονται, μέ τούς σκλάβους του πού μάχονται καί δεκατίζονται... Τό ἑλληνικό κράτος εἶναι σήμερα σχεδόν τό ἔθνος...» (Σεφέρης-Καραντώνης, σ. 106). Πολλά χρόνια μετά, τό 1964, προλογίζοντας τά σχόλια του Ι. Α. Σαρεγιάννη γιά τά καθαφικά ποιήματα, θά πει: «Τώρα πού ἔχω στό νοῦ μου τή μορφή τοῦ Σαρεγιάννη, συλλογίζομαι ξανά πῶς τόν καιρό μου οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι τῶν γραμμάτων εἶχανε ἔγει ἀπό τήν περιφέρεια τοῦ Ἔθνους· εἶχανε γεννηθεῖ στά χρόνια πού ὑπῆρχε ἡ μεγαλύτερη εὐρυχωρία γιά τήν Ἑλλάδα, πρὶν ἀρχίσει ἡ πόλωση τῶν ἑλληνικῶν πληθυσμῶν μέσα στά σύνορα τοῦ ἑλλαδικοῦ κράτους, αὐτός ὁ συνωστισμός πού κάνει τούς σημερινούς νέους νά νιώθουν κάποτε στενόχωρα» (Δοκιμές Β', σ. 156).

σταθεῖ στή σκληρότητα τῆς πραγματικότητας. Τό καταφύγιο αὐτό εἶναι τό καταφύγιο τῆς ἐθνικῆς αἰσθητικῆς, τό πῶς ἰδεολογικό μέσο ὑπέρβασης τῆς ἰδεολογίας. Χωρίς νά ὑπάρχει λόγος νά ἀμφισβητηθεῖ ἡ γνησιότητα τῆς συνειδησιακῆς κρίσης τοῦ ποιητῆ μπροστά στίς ἐθνικές περιπέτειες ἢ νά θεωρηθεῖ ἡ σχέση του πρὸς τή συλλογική ταυτότητα ἰδεολογική αὐταπάτη, χωρίς ἐπίσης νά ὑποτιμήσουμε τήν περίπλοκη βαρύτητα τοῦ ἔθνους στήν ἰδιοσυγκρασιακὴ σφαιρική ποιητική, μπορούμε νά ἐντάξουμε τόν λόγο τῆς σέ μιά παράδοση μέ καταφανεῖς ἀνάγκες γιά συμβολική ἀναπλήρωση. Ἀπό τήν παράδοση αὐτὴ ὁ Σεφέρης προσπαθεῖ νά κρατήσῃ, ὅ,τι ὁ ἴδιος θεωρεῖ γνήσιο καί χρήσιμο, μέ ἐπίγνωση τοῦ κινδύνου πού διατρέχει νά παρεξηγήσῃ καί νά παρεξηγηθεῖ.

Ἡ αἰσθητικὴ ἰδεολόγηση ὡστόσο δέν ἀπορρέει, ἀναπότρεπτα, ἀπὸ τό ἀντικείμενο ἢ ἀπὸ τήν ἐπιθυμία τοῦ ποιητῆ νά συζητήσῃ ἀμφιλεγόμενα πολιτικά ζητήματα, ἀλλὰ ἀπὸ τήν ἀποδοχὴ τῆς ἐσωτερικῆς λογικῆς τοῦ ἐθνικοῦ λόγου, πού ἐγκλωβίζει κάθε καλοπροαίρετη σύμπλευση στό διαβρωμένο συμβολικό ἀναπλήρωμα τῆς κατεστημένης ἰδεολογίας. Ἀκόμη καί ἡ πῶς δὺσπιστη καί ἔμπειρη κριτικὴ ματιά ἔχει ἐλάχιστα περιθώρια οὐσιαστικῆς διαφοροποίησης, ἀν δέν μπορεῖ ἢ δέν θέλει νά ἀπεμπλακεῖ ρίζοσπαστικά ἀπὸ τοὺς πανίσχυρους συμβολικοὺς μηχανισμούς πού συντηρεῖ ἡ ἐπίσημη ἐθνικὴ ἰδεολογία. Ὁ Σεφέρης διαμορφώνει τὴ δημόσια παρουσία του, ὡς ποιητῆς, πνευματικὸς ἄνθρωπος καί Ἕλληνας πολίτης, μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἱστορικῆς οὐδέσσειας γιά τήν ἀναζήτηση καί διαφύλαξη τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας. Μιά τέτοια ἐπιδίωξη ὅμως πρέπει νά ἀνταπεξέλθει στίς ἀπαιτήσεις τοῦ δράματος γιά μιάν ἄλλην Ἑλλάδα, γιά ἓναν ἰδανικό τόπο πού φωτίζεται ἀκόμη, ὅπως καί ὁ ποιητῆς, ἀπὸ τήν «ἀνταύγεια τῆς Μεγάλης Ἰδέας».²⁴

24. «Πάντα τὸν φώτιζε ἡ ἀνταύγεια τῆς Μεγάλης Ἰδέας... Ἡ πολιτικὴ δέν τὸν ἀπασχολοῦσε παρά μόνο ἂν ἀφοροῦσε ἐθνικά ζητήματα» (Κ. Τσάτσος, «Ἐρωτημάτων Ἀπόκρισις», στό *Περιγραφή τοῦ Γιώργου Σεφέρη*, Ἀθήνα: Τετράδια «Εὐθύνης», ἀρ. 25, 1986, σ. 14).

Ἡ αἰσθητικὴ ἀναζήτηση τῆς «ἄλλης» Ἑλλάδας συνέχει καί τήν ἐπίπονη ποιητικὴ ἀναζήτηση τῆς «ἄλλης» φωνῆς, ἐνῶ, παράλληλα, οἱ ἰδεολογικὲς ἐξεικονίσεις τοῦ ἐγχειρήματος ἐπηρεάζουν καί τὸν «τρόπο» τοῦ ποιητῆ, ὅταν ἡ Ἑλλάδα γίνεταί, ἀκόμη πῶς συγκεκριμένα, ἑλληνικὴ ἱστορία καί κοινωνία. Καί ὁ τρόπος τοῦ ποιητῆ καταφεύγει στήν ὑπέρβαση τοῦ ἐκάστοτε πραγματικοῦ μέ τήν ἀνάκληση ρητορικῶν σχημάτων πού ἀνάγουν τήν ἀμείλικτη ἱστορία στήν ἰδανικὴ εἰκόνα τοῦ «ἑλληνικοῦ», ἡ ὁποία, παρ' ὅλ' αὐτά, προσφέρεται σάν πεμπτοῦσία τῆς ἀπλῆς, λαϊκῆς, χειρωνακτικῆς σχεδόν, ἐμπειρίας. Στὴν περίπτωση τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας ἡ ἐπιδίωξη τῆς ὑπέρβασης διευκολύνεται ἀπὸ τὴν μανιχαϊκὴ ἠθικὴ τῆς σφαιρικῆς βιοτροπίας, ἠθικὴ πού ἀντιλαμβάνεται τὸν κόσμον μέ τὰ μέτρα τῆς προσωπικῆς δικαίωσης καί τοῦ ὑποκειμενικοῦ μαρτυρίου. Στίς τραγικὲς στιγμὲς τῆς ἱστορίας ὁ ποιητῆς βλέπει δύο κόσμους νά συγκρούονται καί νά ἀναμετροῦνται. Ἀπὸ τὴν μιά μεριά τὸ μαρτυρικό γένος, ὁ προδομένος λαός, ἡ ἐξανδραποδισμένη ρωμοσύνη, τὸ συρρικνωμένο ἔθνος καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη οἱ ψευτοδιανοούμενοι, οἱ διεφθαρμένοι πολιτικοί, οἱ ἀδίστακτοι καί ἀνίκανοι γραφειοκράτες, οἱ ἀνέντιμοι σύμμαχοι. Ἡ ἀντίθεση αὐτὴ, μεταφερμένη ἀπὸ τὸν ἀντικειμενικὸν χῶρον στὸν ὑποκειμενικόν, μεταβάλλεται σέ ὑπαρξιακὸ χάσμα καί ὀδυνηρὴ ἀντίφαση τῆς σφαιρικῆς μυθολογίας. Τὸ ἔργο του ἀφηγεῖται, σέ δραματικὸς τόνους, τὴν δύσκολη συνύπαρξη τοῦ ποιητῆ καί τοῦ ἐπαγγελματία γραφειοκράτη τῆς πολιτικῆς (διπλωμάτη) ὁ ὁποῖος, ὡς «Ἰππρέτης τοῦ Κράτους»,²⁵ ὄχι μόνο νιώθει ἄβολα μέ τὸν ρόλο του ἀλλὰ καί φοβάται ὅτι προδίδει ὅσα πιστεύει ὁ ποιητῆς.

25. *Μέρη Γ'*, σ. 95. Ἀπαντώντας στήν ἀπορία τοῦ Θεοτοκά γιά τὸ πόσο σοβαρὰ ἔπαρνε τὴν διπλωματικὴν ὑπηρεσία, ὁ Σεφέρης ἐπικαλεῖται τὴν σημασία πού ἀποδίδει στήν ἰδέα τῆς Ρωμοσύνης: «Εἶναι κάτι... νά ἔχεις νά φροντίσεις γιά τὴν Ρωμοσύνη, ἔτσι πού βρίσκεται σκορπισμένη στὰ μέρη ὅπου ἄντισε ἄλλοτε, καί, πῶς πέρα, σ' ὅλο τὸν κόσμον. Ὅταν τὸ συλλογιστεῖς αὐτό, ναι,

Ἄν, φυσικά, ὁ Σεφέρης ἀποσιωποῦσε τίς ἐπαγγελματικές του ἐνασχολήσεις, λίγο θά ἐνδιέφερε, στήν προκειμένη περίπτω-ση, ὁ τρόπος βιοπορισμοῦ, κι ἀκόμη λιγότερο ἡ σύνδεσή του μέ τό ποιητικό ἔργο. Μόνο ἡ νοσηρή περιέργεια γιά τήν ἰδιωτική ζωή τοῦ ποιητῆ θά μπορούσε νά ἀπαλείψει τή διαχωριστική γραμμή ἀνάμεσα στό ἔργο καί στόν βίο. Ἐντούτοις, εἶναι ὁ ἴδιος πού καθιστᾶ τή σύγκρουση τῶν δύο σημαντικό στοιχεῖο τῆς αἰσθητικῆς του, ἕνα εἶδος προσωπικῆς τραγωδίας πού παίζεται στή σκηνή τῆς ποίησης. Γι' αὐτό, ἀκριβῶς, δέν μπορούμε νά ἀγνοήσουμε τόν διχασμένο λόγο του, ὅταν μετατρέπει τό ὑπαρξιακό δίλημμα σέ αἰσθητικό πρόβλημα, δηλαδή ὅταν ἐπικαλεῖται τήν (αὐτο)βιογραφία γιά νά συζητήσει τίς κρίσιμες ὀψεις τῆς ποιητικῆς του. Ὅπως ἀναγνωρίζει ὁ ἴδιος: «... Ἡ ζωή μου... ξετυλίχτηκε πάνω σέ δύο παράλληλους δρόμους — ἕνα δρόμο ὑποχρέωσης, ὑπομονῆς καί συμβιβασμῶν, κι ἕναν ἄλλο ὅπου περπάτησε χωρίς συγκατάβαση, ἐλεύθερο, τό βαθύτερο ἐγώ μου...». ²⁶ Αὐτή ἡ ἐλευθερία ὅμως δέν προσφέρεται ἀλλά κερδίζεται καί μάλιστα μέ πολύ βαρῦ τίμημα. Ὁ ποιητής χρησιμοποιεῖ τίς εἰκόνες μιᾶς συγκλονιστικῆς ἐσωτερικῆς τιτανομαχίας γιά νά περιγράψει τή διχαστάσια του. Ἡ τόσο γνωστή στόν πολιτισμό μας ἀντίθεση ἀνάμεσα στό ἐφικτό καί στό ἐπιθυμητό παρουσιάζεται ὡς τραγικός διχασμός, ὅχι ἀπλῶς ἀνάμεσα στήν τέχνη καί στό ἐπάγγελμα ἀλλά ἀνάμεσα στήν ὑπαρξιακή πλήρωση καί στήν ἠθική τάξη: «Ἡ ἀνάγκη νά ὑπηρετῶ δύο κυρίους καί ἡ ἀποστροφή μου γενικά γιά τήν ἐρασιτεχνία μέ βασάνισαν ἀδιάκοπα. Κάποτε ἦταν ἕνα μαρτύριο». ²⁷

σίγουρα, θά τό πάρεις στά σοβαρά. Ὅλη αὐτή ἡ Ρωμισσύνη...» (Σεφέρης—Θεοτοκάς, σ. 22). Στά συμφραζόμενα αὐτά ἡ Ρωμισσύνη φαίνεται νά ἀντικαθιστᾶ τόν Ἑλληνισμό ὡς συμβόλωση τοῦ συλλογικοῦ σώματος, ὑποδηλώνοντας κατά κάποιον τρόπο καί τόν ξεπεσμό τῆς ἐλληνικῆς διασποράς.

26. Χειρ. '41, σ. 8.

27. Αὐτόθι, σ. 13. Πρὸβλ. καί τήν ἀκόλουθη, πιο ἀποστασιοποιημένη, περιγραφή τοῦ προβλήματος: «Ἐργαζόμενον στό Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν

Μολονότι ὁ ποιητής θά ὑπηρετήσῃ πιστά τοὺς δύο κυρίους του, ἡ τέχνη εἶναι στό βάθος ὁ ἀπόλυτος κύριος, χωρίς αὐτή δέν θά εἶχε νόημα ἡ μετατροπή τῆς ἀντίφασης σέ αἰσθητικό δίλημμα. Ἄλλωστε μόνο μέ τή βοήθεια τῆς τέχνης καί τῆς καλῆς παιδείας κατορθώνει νά ἀνταποκριθεῖ, ὅπως ἰσχυρίζεται, ἱκανοποιητικά στίς ἀπαιτήσεις τοῦ ἐπαγγέλματος καί στίς ἀνάγκες τοῦ ἔθνους: «Ἡ συνείδηση τῆς πνευματικῆς ὑπόστασής μου μέ βοήθησε νά ὑπηρετήσω τόν τόπο μέ μεγαλύτερη φροντίδα καί γνώση τῆς παράδοσής μας καί τοῦ λαοῦ μας — πράγματα πού, δυστυχῶς, στή γενιά μου δέν τά παίρναν στά σοβαρά οἱ περισσότεροι ἀπό τοὺς δημόσιους λειτουργούς». ²⁸ Ἡ ὑπέρβαση πού ἀναφέραμε προηγουμένως δέν ἔχει μόνο συμβολικό νόημα γιά τήν ἐπιθυμία τοῦ ποιητῆ νά δραματοποιήσει τήν ἔνταση τῆς ἀντίθεσης στό ἔργο του· συνάμα, ὀδηγεῖ καί σέ ἕναν πραγματικό, μολονότι ἀνεπαίσθητο, συμβιβασμό: μπορεῖ γιά τόν ποιητῆ ἡ ἰδιότητα τοῦ διπλωμάτη νά δρᾷ ἀνασταλτικά, γιά τόν διπλωμάτη ὅμως ἡ ἰδιότητα τοῦ ποιητῆ εἶναι καθοριστική, ἐφόσον αὐτή τόν διαφοροποιεῖ ἀπό τοὺς συναδέλφους του καί ἀπό τοὺς πολιτικούς.

Γιά τήν ὑπεράσπιση τοῦ ποιητῆ ὁ Σεφέρης ἔγραψε τίς Δοκιμές, γιά τήν ὑπεράσπιση τοῦ δημόσιου λειτουργοῦ μιᾶς ἄφησε τά πολιτικά καί τά προσωπικά ἡμερολόγιά του, στά ὁποῖα ἐπιδιώκει νά δικαιωθεῖ ἠθικά μέ τρόπο λογοτεχνικό. Εἶναι φανερό ὅτι ἡ αἰσθητική σκηνοθεσία, πού θέλησε νά ἐξιδανικεύσει τή σύμπραξη τέχνης τοῦ βίου καί βίου τῆς τέχνης, γεφυρώνοντας τό χάσμα μέ τή μυθολογία τοῦ τόπου, καταλήγει στήν ἐξιστορικήυση τοῦ ποιητικοῦ ὑποκειμένου καί στήν συνακόλουθη ἐκλογοτέχνηση τοῦ δημόσιου ἀνδρα. Ὁ διπλωμάτης Σεφέρης συναγωνίζεται τόν ποιητῆ Σεφέρη σέ ἐντιμότητα, φαντασία, φρόνηση

ἀπό τά 1926 καί προσπαθοῦσα νά συνδυάσω, μέ ἀρκετὴ δυσκολία, τό χρέος μου στήν ὑπηρεσία καί τήν ἔμφυτη ἀνάγκη πού εἶχα γιά τήν ἐκφραση» (Σεφέρης—Θεοτοκάς, σ. 32).

28. Αὐτόθι, σ. 14.

καί ικανότητα.²⁹ Ο διπλωμάτης είναι καλύτερος (καί διαφορετικός από τους άλλους) γιατί ακριβώς είναι ποιητής, δηλαδή μάστορας του ύφους και ιππότης της μορφής:

Άλλά όποιες κι αν ήταν οι συμπάθειές μου, ζήτησα, όσο μπόρεσα, να καθαρίζω την κρίση μου από τά προσωπικά μου αισθήματα. Δέ θα ήμουν, θαρρώ, υπερβολικός αν έλεγα πως μπόρεσα να κρίνω χωρίς προκατάληψη, τουλάχιστο περισσότερο από τους πολιτικούς που έτυχε να παρατηρήσω από κοντά, και είδα πάντοτε επηρεασμένους από τά μικροσυμπεροντά τους, τίς μικροεπιρροές και αρκετά συχνά από έναν θολό και αδιαμόρφωτο συναισθηματισμό. Σέ αυτό μέ βοήθησε, νομίζω, και ή ποιητική φροντίδα μου, που ήταν να δώσω μορφή στό συναισθηματικό μου κόσμο. Χάρη σ' αυτήν έμαθα από αρκετά νωρίς τή φυλή του και μου ήταν πίο εύκολο έτσι να τόν κρατήσω συνήθως στή θέση που του ανήκε.³⁰

Θά ήταν λάθος στό σημείο αυτό να αναλάβουμε ρόλο ιστορικού και να εκτιμήσουμε τους ισχυρισμούς του Σεφέρη στίς πραγματικές τους διαστάσεις και στά ιστορικά τους συμφραζόμενα. Αυτό που μάς ενδιαφέρει δέν είναι ή οριοθέτηση της ιστορικής αλήθειας αλλά ή ικανότητα του ποιητή να μυθολογεί τόν βίο του μέ δραματικά χάσματα, μετά να δημιουργεί την προσδοκία κάποιας αλληγορικής υπέρβασης και στό τέλος,

29. Αυτό τό τέλειο ταίριασμα έχει αποδοθεί από τόν 'Αλέξανδρο Ξύδη στην πηγαία μοναδικότητα του ανθρώπου Σεφέρη. "Έτσι εξισώνεται ο ποιητής μέ τόν πολίτη και ανατίθεται στή βιογραφία τό έργο της ιδεολογικής αλληγορήσης. "Όπως σημειώνει ο Ξύδης: «Η πολιτική του θέση και ή ποιητική θέση — τούτη πίο επαναστατική, ουσιαστικά εκπληγάζουν από την ίδια πολυσύνθετη ιδιοφυΐα του ανθρώπου Σεφέρη, που ορισμένα βασικά συστατικά του χαρακτήρα του θά διαμορφώσουν και τή δημιουργία του σαν ποιητή — τήν ποιητική του — και τή ζωή του σαν πολίτη, τήν «πολιτική» του» («Ο πολιτικός Σεφέρης», στό *Κύκλος Σεφέρη*, Αθήνα: Έταιρεία Σπουδών Σχολής Μωραΐτη, 1984³, σ. 110).

30. *Αυτόθι*, σσ. 15-16.

μέ άθόρυβη μαεστρία, να καταργεί τά ενδόσιμα της κρίσης μέ τήν υπαγωγή της ζωής του στά μυστικά της τέχνης του. Ίπό τήν έννοια αυτή ο Σεφέρης, τό δημόσιο πρόσωπο, είναι δημιουργήμα του ποιητή: συμβολική μορφή που δρα σαν ήρωας μιας διπλωματικής μυθιστορίας, ή όποία εκτυλίσσεται στό κενό ανάμεσα στην ούτοπία και στή δυστοπία, διεκδικώντας τήν Ελλάδα από τόν ιστορικό της εκφυλισμό.

Παράλληλα μέ τήν αισθητική κατοχύρωση του διπλωμάτη συγκροτείται και ένα άλλο προσωπείο, που εμφανίζει τόν ποιητή θύμα των περιστάσεων: ευαίσθητο αλλά παρεξηγημένο ανθρωπιστή, ο όποιος πρέπει να κρύβει τήν όργή του και να καταπίνει τήν αηδία του, ιδιαίτερα όταν αναγκάζεται να συναλλαγεί μέ τους Έλληνες διανοούμενους³¹ και πολιτικούς. Η στάση του ποιητή προς τίς δύο αυτές ομάδες είναι, από πολύ νωρίς, δύσθυμη. Η διεκδικούμενη απόσταση έναντι της κοινωνικής συμπεριφοράς και της κομματικής ιδεολογίας των πολιτικών ή έναντι του δημοσίου ύφους και ήθους των πνευματικών ανθρώπων είναι απόσταση έσωτερική που σπάνια παίρνει τή μορφή συγκεκριμένης καταγγελίας ή συστηματικής κριτικής. Η δυσκολία του Σεφέρη να αντιμετώπισει τό συγκεκριμένο (δυσκολία επαγγελματική αλλά και κοινωνική) μεταβάλλεται σε δύναμη κριτικής διαφοροποίησης στό επίπεδο

31. Οι «διανοούμενοι» και, πίο σπάνια, οι «πνευματικοί άνθρωποι» αποτελούν, συνήθως, υποτιμητικές προσωπυμίες, που παραπέμπουν στην συμβατική γνώση και τήν άβαθη κρίση. Σημειώνει στό ήμερολόγιό του τό 1925: «Οί διανοούμενοι μάς καταβροχθίζουν τήν τέχνη όπως οί κατσίκες τήν πρασινάδα» (*Μέρες Α'*, σ.13). Τρία χρόνια αργότερα στό ποίημα «Γράμμα του Μαθιού Πασχάλη» (*Ποιήματα*, σ. 81) σχολιάζει: «... Μās έρήμωσε ή ζωή κι οί άπτικοί ούρανοί κι οί διανοούμενοι που σκαρφάλινουν στό ίδιο τους κεφάλι». Μέ τήν ίδια, επίσης, δυσπιστία αντιμετώπιζει και τή στάση των κριτικών απέναντι στην ποίησή του. Γράφει στόν Τίμο Μαλάνο τό 1942: «Σέ βεβαίω μέ συγκίνησε πολύ περισσότερο ο γέρο-κρητικός που θαύμασε... που ήξερα τόσο πολύ Έρωτόκριτο απ' έξω, από πολλούς διανοούμενους που μου έκαναν επαινούς δυσανασχετικούς» (*Σεφέρης-Μαλάνος*, σ. 113).

τοῦ γενικοῦ καί τοῦ ἀφηρημένου ἤ, πιά συχνά, τοῦ ιδιωτικοῦ. Οἱ ὅροι τῆς ἀντίθεσης ἤ διαφορᾶς, ὅπως διατυπώνονται στή γλώσσα τῆς χαμηλῆς διαμαρτυρίας, συνθέτουν βαθμιαία τόν λόγο τῆς ἠθικῆς ἐπίκρισης πού ὑποκαθιστᾶ τόν ἀναλυτικό κριτικό ἔλεγχο καί δικαιώνεται, ὡς δημόσια στάση, μέ τή μονότονη ἐπανάληψη τῶν ἐπιχειρημάτων τῆς.

Ἡ ἠθική μετάφραση τῶν αἰσθητικῶν, πολιτικῶν καί ἰδεολογικῶν ἀπόψεων ἐπιτρέπει, ἐπίσης, στόν ποιητή νά ἐξασφαλίσαι ἓνα κοινωνικό μεταίχμιο ἐνασχόλησης μέ τά κοινά, χωρίς νά ἐνδώσει στόν λόγο καί στή λογική τους καί, συνάμα, ἀφήνει περιθώρια γιά ἀτομική ἀπόκλιση, χωρίς νά ἀπομακρύνεται ἐντελῶς ἀπό τόν θεσμοθετημένο συλλογικό χῶρο. Αὐτό τό μεταίχμιο, κατ' οὐσίαν, συγκεκριμενοποιεῖ τό σημεῖο ὅπου συνυπάρχουν, σέ ἐντατική ἀμφιδοξία, ἡ ἠθική κρίση μέ τόν αἰσθητικό λόγο ἤ, σέ πιά σαφή ἀλλά καί περιοριστική διατύπωση, ὁ ἐθνικός ποιητής καί ὁ πρωτοποριακός τεχνίτης. Ὅταν ὁ Σεφέρης ἀνεβάζει τούς κριτικούς του τόνους, παρατηροῦμε τή ροπή τοῦ ὕφους πρὸς τόν ἠθικό λόγο ἀλλά καί τήν κρίσιμη στάση τῆς ἀτομικῆς συνειδήσεως ἐν σχέσει πρὸς τό συλλογικό «ἄλλο». Ἀντίθετα, ὅταν ἡ ἠθική κρίση ὀδεύει πρὸς τήν ἀπόλυτη διατύπωση καί τή δογματική ἀξιολογία, ὁ ποιητής ἐπιστρέφει στόν ἀμφίσημο λόγο τῆς τέχνης, πού εἶναι ἡ ἔσχατη ἀπόληξη κάθε ἄλλης δόξας, ἀλλά καί ἄμεσα συναρτημένος μέ τόν κοινό λόγο. Ἡ, ἐκ τῶν ἔνδον, προσπάθεια νά κρατηθεῖ ἡ κρίση στό μεταίχμιο τῆς μετριοπαθοῦς ἰσορροπίας ἀναστέλλει τή ριζική ρήξη ἀλλά καί ἀποτρέπει τή σύμπλευση τῶν ἀντιθέτων.

Οἱ αἰσθητικές ἀναζητήσεις τοῦ Σεφέρη ἐνσωματώνουν τόν ἠθικό λόγο, μέ μέτρο καί φρόνηση, στόν βαθμό πού εἶναι ἀναγκαῖος γιά τήν καθολικότερη ἐπένδυση τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας μέ τό «πρόσωπο» τοῦ ἔθνους. Ἐτσι, ἡ σύγκρουση (ὑπό ὁποιαδήποτε μορφή) δέν πραγματοποιεῖται στό συγκεκριμένο πεδίο τῆς πολιτικῆς καί τῆς τέχνης ἀλλά ἐκφράζεται ὡς ἐσωτερικευμένη δυσἀρέσκεια, ὑπό μορφή ἠθικῶν, κυρίως, καταγ-

γελῶν, ἐναντίον ἀδιαφοροποίητων ἀπεικονίσεων τοῦ συλλογικοῦ μέ τά σημεῖα «διανοούμενοι», «πολιτικοί», «μορφωμένοι» καί τά παρόμοια. Ὁ ἠθικός τόνος τῆς καταγγελίας ἐπηρεάζεται, ἐπίσης, ἀπό τήν πίεση πού ἀσκεῖ τό περιβάλλον στόν ποιητή, ἐξωθώντας τον στήν ἐξομίωση καί στήν προσαρμογή: «Ἐκεῖνο πού μέ παρασύρει ἐμένα σέ κάτι τέτοιες ἄσκοπες συζητήσεις εἶναι ἡ μανία αὐτῶν τῶν κυρίων νά ἀντιπροσωπεύουν μονοπωλιακά τόν Ἑλληνισμό. Οἱ ἄλλοι, πού δέν ἔχουν τίς πολιτικές τους ἰδέες, μοιάζουν νά εἶναι γι' αὐτούς Σαρακατσαῖοι...».³²

Σέ αὐτό τό μεταίχμιο, ὅπου διασταυρώνονται ἠθική καί αἰσθητική, ἰδεολογία καί τέχνη, κοινωνία καί ἄτομο, ὁ ποιητής κατορθώνει νά δώσει μορφή στόν διπλό καί διφυῆ λόγο τῆς ἀπόρριψης καί τῆς ἀποδοχῆς. Ἡ συμβιβαστική ἐξισορρόπηση δέν ἀναφέρεται μόνο στήν ὑπέρβαση πρακτικῶν ἀδιεξόδων ἀλλά καί στή διευθέτηση τῶν ἐντάσεων μιᾶς ποιητικῆς πού ἀμφιταλαντεύεται, ἀδιάκοπα, ἀνάμεσα στό οἰκεῖα νεωτερικό καί στό ἀνοίκεια παραδοσιακό. Ἐπειδή, ὅμως, ἡ ἐξισορρόπηση πραγματοποιεῖται στό τεντωμένο σκοινί τῆς ἀμφισημίας, ὁ κίνδυνος τῆς πτώσης εἶναι πάντοτε παρών. Ἐξορκίζοντας τούς «κακούς» πολιτικούς καί διανοούμενους, ὁ Σεφέρης κινδυνεύει νά ταυτιστεῖ μέ τούς «καλούς», δηλαδή μέ τό ἄλλο στρατόπεδο, κι ἔτσι, ἴσως ἄθελα, νά μετατρέψει τήν πτώση του σέ ἄμεσο ζήτημα πολιτικῆς ἐντάξεως.

Ἡ διαίσθησή του, καί σέ αὐτό τό σημεῖο, δέν τόν ἀπάτησε, μολονότι ἡ μορφή πού πῆρε ἡ πολιτική του ἐπιλογή δέν κατορθώνει, τελικά, νά ἀποδεσμευθεῖ ἀπό τόν λόγο τῆς ἐξωραϊσμένης ἠθικῆς.

Συντασσόμενος, γενικά, μέ τό στρατόπεδο τῆς λαϊκῆς γνησιότητας ὁ Σεφέρης ἀπεικονίζει τό «κακό» μέ τίς διεφθαρμένες καί μισομορφωμένες «ἀνώτερες τάξεις». Ἡ αἰσθητική ὑπερτί-

32. Πολιτικό Ἡμερολόγιο Α', σ. 264.

μηση του λαού υποστηρίζεται και δικαιολογείται από τήν ιδεολογική υποτίμηση της τάξης του.

Στόν διάλογο μέ τόν Τσάτσο ό ποιητής ισχυρίζεται ότι ό λαός, όντας γνήσιος και άπλός, άφομοιώνει καλύτερα και άξιοποιεί ούσιαστικότερα τή γνώση και τήν καλλιεργημένη εύαισθησία, γιατί δέν έχει τίς «προκαταλήψεις» και δέν παρουσιάζει «τίς διανοητικές εκείνες αντιδράσεις πού παρατηρούμε τόσο συχνά... στις ύπερσυζητητικές και δημοσιογραφικά άναθρεμένες άνώτερες τάξεις μας».³³ Αύτή ή στάση όμως μήτε πρωτόγνωρη μήτε επαναστατική είναι. Γιατί οι «άνώτερες τάξεις», στις όποιες ανήκει και τίς όποιες συναναστρέφεται ό Σεφέρης, έχουν συχνά έξιδανικεύσει τόν λαό και τή λαϊκή παράδοση έναντιόν του ίδιου του έαυτού τους, όταν στους κόλπους τους έμφανίζονται δυνάμεις πού άπειλούν τήν παλαιά τάξη ή άναπτύσσονται τάσεις πού άποσκοπούν στην άνανέωση και στόν έκσυγχρονισμό. Ο καθρέφτης του άλλου, του ριζικά έτερου, δέν δίνει μόνο τήν εύκαιρία για άυτομαστιγωτική κριτική αλλά καθορίζει και τό μέτρο της διαφοράς πού χρειάζεται για τή διατήρηση της έξουσίας (και) στόν πνευματικό χώρο. Όπως στην πολιτική έτσι κι εδώ ή επίκληση του λαού γίνεται, άναγκαστικά, έρήμην του.

Άργότερα, ή γενική δυσφορία του ποιητή για τίς συνήθειες και τήν καταναλωτική συμπεριφορά της άνερχόμενης και συνεχώς διευρυνόμενης μεσαιάς τάξης, συμπεριλαμβάνεται στην μόνιμη πλέον έγκαθίδρυση της αντίφασης στην ζωή και στην σκέψη του: όσο πιό πολύ αναγκάζεται να συμβιβαστεί μέ τίς άπαιτήσεις του επαγγέλματος (πρεσβευτής στό Λονδίνο), τίς κοινωνικές έθιμοτυπίες (ώς σεβαστό, άν και δύστροπο, μέλος της άρχουσας άθηναικής αστικής τάξης) και τίς πνευματικές υποχρεώσεις (πού επέβαλε τό πυκνό δίκτυο γνωριμιών, σχέσεων και επαφών μέ ανθρώπους της τέχνης και της σκέψης), τόσο πιό πολύ αναζητεί τόν λαό ή νιώθει τήν άνάγκη να κατα-

33. Δοκμές Α', σ. 83.

σκευάσει μιάν άλλη ταυτότητα, έξω από τόν καθημερινό του κύκλο (τόν χώρο της ανάγκης), σε έναν ύπερβατικό τόπο κάθαρσης, μακριά από τά στολίδια του πολιτισμού, εκεί όπου τέχνη και ζωή, γνώση και έμπειρία, είναι ένα.³⁴

Η κάθοδος του Σεφέρη προς τόν λαό είναι μιá πτώση αισθητικής μορφής, ένα άριστοκρατικό νεύμα προς τήν έξιδανικεύση της λαϊκής παράδοσης. Μέ τόν ίδιο τρόπο και ή ήθική του μελαγχολία μπορεί να έκπέσει στό έξεζητημένο ύφος. Σε μιá ήμερολογιακή καταγραφή του 1958 ή ιδεολογία του αισθητικού φτάνει στην άκραία ύπέρβαση του κοινωνικού, τήν ίδια στιγμή πού τό οικειοποιείται προς τά «κάτω»: «Σημείωσα: «... il avait ce sens aristocratique de l'egalité avec tout ce qui vit». Aristocratique ή όχι είναι αυτό πού από χρόνια αισθάνομαι: ότι δέν ανήκω σε μιá κοινωνική τάξη· ότι είμαι στην στάθμη όλων· δέν έννοώ τόσο πολύ τούς πάνω, όσο τούς κάτω».³⁵ Θα μπορούσαμε να γενικεύσουμε, στό σημείο αυτό, και να πούμε ότι ή αισθητική ιδεολογία του Σεφέρη, όπως διαπερνά όλο τό έργο του, ποιητικό και πεζό, εκμεταλλεύεται άποτελεσματικά έναν ήθικό δυϊσμό,

34. Βλ. σχετικά Μέρες Ζ', σσ. 78-79. Πρβλ. «Στις άνώτερες τάξεις, τίς διοικούσες πού γνώρισα εδώ —ούτε ύποψία ή άρχοντιά— μόνο φανατισμός και εύθυμία —καμιά γενναιοδωρία» (Μέρες ΣΤ', σ. 226).

35. Μέρες Ζ', σσ. 78-79. Μέ τόν ίδιο τρόπο αντιλαμβάνεται ό Σεφέρης και τόν πλούτο. Πιστεύει ότι ό πλούσιος δικαιώνεται μόνον όταν συνδέσει τόν πλούτο του μέ ένα συγκεκριμένο πλαίσιο ζωής, εντός του όποιου ή υλική εύμάρεια αντιστοιχεί σε μιá βιοθεωρία ψυχικής περιπέτειας και πνευματικής γενναιοδωρίας. Σημειώνει, χαρακτηριστικά, μετά από επίσκεψη στό διαμέρισμα των Κατακουζηνών, στην όδό Όθωνος, τό 1960: «Όλα αυτά είναι θαυμάσια, όμως ή δυσαναλογία αυτής της πολυτέλειας μέ τόν άλλο κόσμο —θα πει κανείς: παντού οι πλούσιοι έτσι— ίσως, όμως στην Ελλάδα ή άλλου ό πλούτος είχε κάποιο πλαίσιο —δέν είχε αυτό τό άπίστευτα άφηρημένο» (Μέρες Ζ', σ. 251). Είναι, ώστόσο, φανερό ότι στην περαιτέρω άνάλυση αυτού του «πλαισίου», καθώς και του «άφηρημένου», έγκειται ό πυρήνας του προβλήματος —κάτι πού ό Σεφέρης δέν επιχείρησε ή δέν θέλησε να αντιμετώπισει διεξοδικότερα.

συνδυάζοντας τήν αντιρρητική δυσπιστία προς τόν οικείο πολιτικό, αισθητικό και κοινωνικό λόγο (χωρίς βέβαια νά τόν αρνείται ἐξ ολοκλήρου ἤ νά ἐγκαταλείπει ὀριστικά τό περιβάλλον του) μέ τήν ἐλπιδοφόρα ἐλξη πρὸς τόν λόγο τοῦ «ἄλλου», πού εἰκονοποιεῖται ὡς αἰσθητικό ἴνδαλμα καί «κρυφή» ταυτότητα (πίσω ἀπό τόν ἀστό ὁ χωριάτης, πίσω ἀπό τόν ποιητῆ ὁ μάστορας, πίσω ἀπό τόν διπλωμάτη ὁ χωρατατζής). Διαβάζοντας κανεῖς τόν ἔβδομο τόμο τῶν ἡμερολογίων του (Μέρες Ζ') δέν μπορεῖ παρά νά ἐντυπωσιασθεῖ μέ τά ἑλληνικά καί ξένα ὀνόματα τῆς ὑψηλῆς κοινωνίας καί διανόησης πού παρελαύνουν στίς λακωνικές, ἐπί τό πλεῖστον, καταγραφές, καθὼς καί μέ τήν παράλληλη ἀσκηση τῆς πολιτικῆς καί πνευματικῆς διπλωματίας.

Στό πλαίσιο αὐτό ἡ προσπάθεια τοῦ ποιητῆ νά ἀνασύρει, ἀπό τό αισθητικό του ὄπλοστάσιο, τή λαϊκή θυμοσοφία καί τή χωριάτικη ἀπλότητα, μολονότι σπανιότερη, φαντάζει ἄκαιρη καί, κάπως, ψεύτικη, ἔτσι ὅπως συνωστίζεται μέ δεξιώσεις, ἀπονομές, συναντήσεις (μέ διασημότητες τῆς πολιτικῆς, τῆς κοινωνίας καί τῆς τέχνης), ἐπαγγελματικές φιλοδοξίες καί ἀστικές συνήθειες. Σπανιότερα, ἡ ἐσωτερική ἀντίφαση ἐξωτερικεύεται ὡς ἀντιπαράθεση τοῦ «ἐθνικοῦ» πρὸς τό «πανανθρώπινο», συντηρώντας τοὺς ὄρους τοῦ μανιχαϊκοῦ δυϊσμοῦ, ἀλλά μεταθέτοντας τό πεδίο ἀναφοράς τους: «Μήπως δέν ἔχω ἰκανότητες γιά τό 'πανανθρώπινο'. Ἐνα πράγμα πού μέ ἀπασχολεῖ τώρα πού πέρασαν τά χρόνια· δέν εἶμαι αὐτό πού λένε ὁ τύπος τοῦ ἐθνικιστῆ. Ἀλλά αὐτές οἱ ρίζες, σ' αὐτό τό χῶμα, σ' αὐτή τή φωνή — κάποτε ὑπερβολικά ἀποκλειστικές καθὼς τίς νιώθω — πῶς συμβαίνει νά εἶναι τόσο εὐαίσθητες;»³⁶

Ἡ ἀπόληξη τῆς πίεσης πού ἀσχεῖ ὁ δυϊσμός αὐτός στή σκέψη του εἶναι ἡ δημιουργία ἐνός ἀκόμη προσωπείου, μέσω τοῦ ὁποίου προβάλλει τήν εἰκόνα τοῦ κουρασμένου καί ἀπελπισμένου πνευματικοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος, μέ συνείδηση εὐθύνης

36. Μέρες Ζ', σ. 99.

καί χρέους, ὑπομένει τίς δοκιμασίες τῆς ἱστορίας καί ὑποφέρει γιά τόν τόπο του, διαρκῶς παρεξηγημένος καί πικραμένος: «Νά νοσταλγεῖς τόν τόπο σου, ζώντας στόν τόπο σου, τίποτε δέν εἶναι πιό πικρό».³⁷ Ἡ μοῖρα τοῦ τόπου καί ἡ μοῖρα τοῦ ποιητῆ συμπίπτουν στό πιό δύσκολο μεταίχμιο τῆς ἀστικής ἠθικῆς, ἐκεῖ πού διακυβεύεται ἡ τύχη τοῦ συλλογικοῦ εἶναι. Στήν πνευματική του αὐτοπαρουσίαση ὁ ποιητής συνταιριάζει τό ἠθικό περιεχόμενο καί τήν αισθητική μορφή, ὄχι τόσο γιατί ἐνδιαφέρεται νά ἀφηγηθεῖ τά παθήματα τοῦ συλλογικοῦ ἐγώ, ὅσο γιατί θέλει νά φανερώσει τήν αισθητική ἀπήχησή τους στήν ἠθική του συνείδηση, κι ἔτσι νά πλησιάσει στό «ἐθνικό» ἀπό τόν δρόμο τοῦ ὑποκειμενικοῦ πάθους. Φεύγοντας γιά τό Λονδίνο τό 1931 γράφει: «Ἡ Ἑλλάδα ἦτανε πιά χωρίς ἐμένα (δέν τό λέω ἀπό ἐγωισμό!). Τότε κατάλαβα πόσο ἀγαπούσα αὐτό τό χῶμα, μ' ὄλα τά ἐφτά καρφιά πού μᾶς βάζει κάθε μέρα».³⁸ Ἐδῶ, πρέπει νά σημειωθεῖ, ὅτι ἡ συνεχφορά τοῦ ἰδεολογικοῦ καί τοῦ αισθητικοῦ, ὅσο καί ἂν ἀναπαράγει τόν συμβολοποιημένο ἠθικό λόγο, δέν πρέπει νά ἀντιμετωπισθεῖ ἠθικά, ὡς αὐτονόητο στοιχεῖο καταδίκης ἢ ἀπόρριψης, ἀλλά κριτικά, ὡς ἐρμηνευτικό μέσο στήν κατανόηση τοῦ σεφερικοῦ λόγου.

Μέ ἐμπεδωμένες μεταφορές, παρόμοιες μέ τό χῶμα καί τά ἐφτά καρφιά, ὁ Σεφέρης ἀναπτύσσει τήν καθολικότερη στάση του ἔναντι τοῦ κόσμου καί τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως οἱ δύο ἔννοιες ἀναφαίνονται μέσα ἀπό τή γενικότερη κρίση τῆς εὐρωπαϊκῆς κοινωνίας καί τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἀνθρωπισμοῦ. Ζώντας σέ ἐποχή πού σημαδεύτηκε ἀπό πολέμους, γενοκτονίες, ἐθνικές καταστροφές καί ἐμφύλιους σπαραγμούς, βλέπει νά ὑπονομεύεται ἡ πίστη στόν παραδοσιακό πολιτισμό, στίς ἀνθρώπινες ἀξίες καί στίς ἠθικές ἀρχές καί νιώθει νά καταρρέει τό οἰκοδόμημα τῆς ἀνθρωπιστικῆς παράδοσης. Μπροστά στήν ἀνένδοτη πραγμα-

37. Μέρες Γ', σ. 33.

38. Μέρες Β', σ. 11.

τικότητα αισθάνεται τήν ανάγκη νά υπερασπίσει τόν *άνθρωπι-
σμό* καί τήν *άνθρωπιά*, ὡς ἔσχατα καταφύγια τοῦ πολιτισμοῦ
ἀπό τή φρίκη τῶν γεγονότων καί τόν ἀφόρητο ἠθικό τρόπο:
«Δέν ἔχουμε νά σώσουμε τίποτε ἀπ' αὐτόν τόν πολιτισμό, ἄς
πάει καλλιὰ του: ἔχουμε νά σώσουμε τόν ἄνθρωπο ἄν μποροῦ-
με». ³⁹ Τό περιεχόμενο τῆς ἀντίστασης στήν ἔκπτωση τοῦ πολι-
τισμοῦ διευρύνεται τόσο πολύ στό σεφερικό ἔργο ὥστε, στό τέ-
λος, ταυτίζεται μέ τό περιεχόμενο τῆς ἴδιας τῆς τέχνης. Ἡ
αἰσθητική τοῦ Σεφέρη, ἐπομένως, ὑποστηρίζεται ἀπό τό αἶτημα
τῆς ἀνθρωπιστικῆς ἠθικῆς γιά μιά τέχνη πού θά καταξιώνει
καθολικά τήν ἔννοια *ἄνθρωπος*: «Γιατί ἡ τέχνη δέν εἶναι ἡ
μεγάλη λησμονιά, εἶναι ἡ μεγάλη συνείδηση, καί δέν εἶναι παρη-
γοριά εἶναι βάσανο, εἶναι ἀγώνας γιά τόν ἄνθρωπο, ἢ τήν ἄνθρω-
πιά, πού εἶναι πολύ δύσκολο πράγμα στίς μέρες πού ζοῦμε». ⁴⁰

Ἡ προσφυγή στόν *ἄνθρωπο* καί στήν *άνθρωπιά*, κάθε ἄλ-
λο παρά πρωτότυπη, συνδέει τόν ποιητή μέ μιά ὀλόκληρη πα-
ράδοση πού, συνήθως, προτιμᾷ τήν ἐπίκληση τῶν ἀφηρημένων
αὐτῶν ὄρων σέ περιόδους κρίσης κι ἔτσι ἀποφεύγει τή δύσκολη
ἀντιμετώπιση δυσάρεστων καταστάσεων καί προβλημάτων
πού ἀπαιτοῦν μιά λιγότερο συμβατική χρήση τῆς γλώσσας γιά
τήν κατανόηση τῆς ἱστορικῆς κρίσης. Ὡς ἓνα βαθμό, ὅμως,
δικαιολογεῖται, γιατί μόνο ἔτσι ὁ ποιητής κατορθώνει νά διατυ-
πώσει τά ἰδεολογικά του προβλήματα μέ αἰσθητικό τρόπο,
φέροντάς τα ἔτσι στά μέτρα τῆς δικῆς του γλώσσας καί τοῦ
δικοῦ του κόσμου. Μέ τή μόνη διαφορά ὅτι ἡ μετατροπή δέν
σταματᾷ ἐδῶ: οἱ αἰσθητικές ἀπεικονίσεις ἐπιστρέφουν στήν
ἰδεολογική ἀγορά καί ἀποκτοῦν καινούργιο ἀνταλλακτικό νόημα,

39. *Μέρες Ζ'*, σ. 224. Κι ἄλλοῦ: «Ἐκεῖνο πού λείπει στήν Ἑλλάδα
εἶναι ἡ πίστη σέ ὀρισμένες διαρκεῖς ἀνθρώπινες ἀξίες. Μιλῶ γιά τούς μορ-
φομένους, τό ψάρι ἀπό τό κεφάλι βρωμᾷ» (Σεφέρης-Θεοτοκάς, σσ. 67-
68), «Πρέπει νά ἀναζητήσουμε τόν ἄνθρωπο ὅπου καί ἄν βρίσκεται»
(*Δοκιμές Β'*, σ. 161).

40. *Σεφέρης-Μαλάνος*, σ. 235 (ἡ καταγραφή τοῦ 1944).

μέ τό κύρος καί τήν ἐγγύηση πού ἐξασφάλισαν ἀπό τήν αἰσθη-
τική ἐνδυνάμωση καί διόγκωσή τους. Χαρακτηριστικό παρά-
δειγμα τῆς ρητορικῆς αὐτῆς τεχνικῆς, πού διακρινεῖ τή συμ-
βατικότητα, προστατεύοντάς την καί ἐνισχύοντάς την, εἶναι ἡ
ἀπεικόνιση, στά ἡμερολόγια τοῦ Σεφέρη, τοῦ ἐμφύλιου. Ἡ
ἐμφύλια σύγκρουση παρουσιάζεται ὡς τό τελικό χτύπημα γιά
τήν Ἑλλάδα, «τό ἐξανδραποδισμένο Ἔθνος», ⁴¹ ὡς ἡ ἀπόληξη
μιάς τραγικῆς ἱστορικῆς πορείας, σηματοδεδεμένη ἀπό κρίσεις, προ-
δοσίες καί ὀριακά λάθη. Ὅσο, ὅμως, καί ἄν ἡ ἐμπειρία τοῦ
ἐμφύλιου ἔχει πάρει τίς διαστάσεις ἀσύλληπτης καί παράλογης
τερατωδίας, ὁ ποιητής θά μιλήσει γι' αὐτήν χρησιμοποιώντας
φθαρμένα μεταφορικά σχήματα, πού φέρουν ἀκόμη ἔντονα τά
ἴχνη τῆς ἰδεολογικῆς τους καταγωγῆς ἀπό τήν παράδοση τῆς
ἐθνικῆς ρητορείας: «Ἡ Ἑλλάδα, ἄλιμονο ἢ Ἑλλάδα: ἓνα σταυ-
ρωμένο κορμί κι ὄλοι καρφώνουν λυσσασμένοι». ⁴²

Ἡ μετάσταση τῶν ἰδεολογικῶν καί πολιτικῶν ἀδιεξόδων,
ἀπό τήν ἱστορική τους μήτρα στό αἰσθητικό καλούπι, ἀπαλεί-
φει, οὐσιαστικά, τήν κρίσιμη ἔνταση πού ἀναπτύσσεται, σέ
τέτοιες περιόδους, ἀνάμεσα στή γλώσσα τῆς τέχνης καί στή
γλώσσα τῆς πολιτικῆς ἰδεολογίας. Ἡ Ἑλλάδα τοῦ ἐμφύλιου
ἀπεικονίζεται, ἔτσι, μέ τούς ἐλληνοχριστιανικούς συμβολισμούς
τῆς οὐμανιστικῆς παράδοσης, σάν *κορμί* μαρτυρικῆς μάνας
πού σταυρώνεται σέ μιά ἐθνική ἐβδομάδα τῶν παθῶν. Μέ τόν
τρόπο αὐτό καί ἡ πῖο ὀδυνηρή ἐμπειρία συμβάλλει, τελικά,
στήν ὀλοκλήρωση τῆς αἰσθητικῆς τοῦ ποιητή, ἀποβάλλοντας
τά ἀλλογενῆ ἀποτυπώματα ἢ ἀφομοιώνοντάς τα στή δική της
τροπολογική οἰκονομία: «Ἡ Ἑλλάδα εἶναι ἀσυμπόνετη» ⁴³
σημειώνει τό 1945 καί συμπληρώνει πῖο παραστατικά: «Ἡ
Ἑλλάδα σήμερα μοιάζει μ' ἓναν ἄρρωστο καταδικασμένο ἀπό

41. *Μέρες Δ'*, σ. 313.

42. *Αὐτόθι*, σ. 379.

43. *Μέρες Ε'*, σ. 25.

τούς γιατρούς, αφησμένο στο Έλεος του Θεού». ⁴⁴ Τήν ἴδια ἐποχή ἢ Ἀθήνα εἰκονίζεται σάν «λαβωμένη πολιτεία», ⁴⁵ μιά προσωποπαία πού φανερώνει ὅτι ὁ ποιητής δέν ἔχει ἄλλον τρόπο νά μιλήσει γι' αὐτό πού βλέπει παρά τόν τρόπο τῆς συμβατικής γλωσσικῆς παράδοσης. Ἀργότερα, στήν ἡμερολογιακή καταγραφή μιᾶς συνομιλίας μέ τόν Eliot, τό 1952, ὁ ἐμφύλιος γίνεται ἀντικείμενο φιλολογικῆς συζήτησης, μέσω τῆς ὁποίας τό ἱστορικό γεγονός ἀποσύρεται στά ἄδυτα τῆς ἀρχαιογνωσίας, ἀπ' ὅπου βγαίνει ὡς ἄλυτος διχασμός:

Τοῦ εἶπα πώς ἡ πύο φρικτή δοκιμασία ἀπ' ὅλες ἦταν ὁ ἐμφύλιος.

- Ἐκεῖνο πού εἶναι βαρύ, εἶπε, εἶναι ἡ συμπάθεια πού ἔχει κανείς γιά τόν ἐχθρό.

Τοῦ θύμισα τούς Ἐπτὰ ἐπί Θήβας, ἐκεῖ πού διχάζεται ὁ χόρος, ὅπως τό διχασμένο αἶμα. ⁴⁶

Ἡ χρήση τοῦ λόγου, στήν περίπτωση αὐτή, δέν δηλώνει, ἀπλῶς, τήν πρόθεση τοῦ ποιητῆ νά περιορίσει τή συζήτηση τοῦ θέματος στό μεταφορικό πεδίο, χρησιμοποιοῦντας, μέ ἄκρα προσοχή καί αὐτοσυγκράτηση, πολιτισμικά σύμβολα καί φιλολογικούς ὑπαινιγμούς· κάτι τέτοιο θά ἦταν πιθανό, ἂν ἡ ρητορική αὐτή τεχνική ἀποτελοῦσε στοιχεῖο περιθωριακό ἢ σπάνιο στόν ἄρτια δομημένο κόσμο τῆς σφαιρικῆς γραφῆς. Ἀπό ὅσα, ὅμως, εἶδαμε, ἕως ἐδῶ, δέν μένει καμιά ἀμφιβολία ὅτι ἡ ἀμοιβαία «μετάφραση» τοῦ αἰσθητικοῦ καί τοῦ ἰδεολογικοῦ εἶναι κυρίαρχο καί πυρηνικό στοιχεῖο τῆς σκέψης του, πού ρυθμίζεται ἀνάλογα μέ τίς ἐσωτερικές πιέσεις καί ἀνάγκες τῆς ἐπιχειρηματολογίας καί μέ τούς ἐξωτερικούς περιορισμούς πού ἐπιβάλλουν ἡ κοινωνία καί ἡ ἱστορία. Ἡ ἔσχατη δικαίωση αὐτῆς τῆς τακτικῆς, πού συμπλέκει τίς συμβολικές ἐξεικονίσεις τῆς

44. *Αὐτόθι*, σ. 12.

45. *Αὐτόθι*, σ. 11.

46. *Μέρους ΣΤ'*, σ. 42.

τέχνης καί τῆς ζωῆς, ἐγκτεται στή λυτρωτική ἐπίκληση τοῦ ἠθικοῦ στοιχείου. Αἰσθητική καί ἰδεολογία δέν εἶναι παρά οἱ δύο ὄψεις τῆς ἠθικῆς ἀγωνίας τοῦ ποιητῆ γιά τή μοίρα τοῦ ἀνθρώπου. Βέβαια, θά μπορούσε νά προβληθεῖ ἡ ἀντίρρηση ὅτι παρόμοιοι προβληματισμοί, μέ ἀνάλογη ρητορική ἐνδύση, δέν συνιστοῦν ἐξαιρέσεις ἀλλά τόν κανόνα στήν ἱστορία τῆς λογοτεχνίας καί πώς ὁ Σεφέρης δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὅτι πρωτοτυπεῖ στό σημεῖο αὐτό, ὅταν τόν ἀκολουθεῖ μιά παράδοση πού δέν ἔπαψε ποτέ νά συζητεῖ τή σχέση τέχνης καί κόσμου, καλοῦ καί ὠραίου, ἀνθρώπου καί γλώσσας. Μολονότι μιά τέτοια ἀντίρρηση θά ἦταν ὀρθή σέ γενικές γραμμές, δέν θά ἦταν ἐπαρκῆς γιά τήν κατανόηση τῶν ἐπιμέρους φαινομένων καί διατυπώσεων καί γιά τήν ἐντός ἱστορικοῦ πλαισίου ἀνάλυση ἐνός ἔργου σέ ὅλη τήν ἰδιοτυπία καί μοναδικότητά του.

Τό γνωσιακό, τό αἰσθητικό καί τό ἠθικό ὀριοθετοῦν περιοχές τοῦ ἀνθρώπινου εἶναι πού, ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Kant, ἀμφισβητοῦνται, τροποποιοῦνται καί ἐπανεξετάζονται ἀλλά πού, ἐντούτοις, δέν ἀποσύρθηκαν ποτέ ἀπό τό προσκήνιο τῆς δυτικῆς σκέψης καί τέχνης. Ἡ γενική αὐτή διαπίστωση δέν βοηθᾷ ιδιαίτερα, ἂν δέν συνοδεύεται ἀπό τή συστηματική μελέτη τοῦ τρόπου μέ τόν ὁποῖο τά ζητήματα αὐτά ἀπασχόλησαν στοχαστές καί λογοτέχνες στήν πράξη τῆς γραφῆς. Συνεχόμενα, οἱ μεταβολές τοῦ συμβολικοῦ πεδίου, κατά τήν ἀντιμετώπιση συναφῶν προβλημάτων, συνιστοῦν εὐγλωττους δείκτες γιά τήν πορεία τῆς ἐρμηνευτικῆς ἀνάλυσης, ἡ ὁποία ἐπιδιώκει νά ἀνασυγκροτήσει τήν κλίμακα τῆς μορφῆς μέ τήν καταθύμισή της στή συμβολική γλώσσα τῆς ἐθνικῆς παράδοσης.

Στόν Σεφέρη, εἶναι φανερό, τό ἰδεολογικό καί τό πολιτικό ἢ δέν ἀναγνωρίζονται καθόλου (ὁ ποιητής κρατᾷ, μέ συνέπεια, μιά περιφρονητική ἀπόσταση καί ἀπό τά δύο) ἢ ἀναγνωρίζονται ὡς ζητήματα, ἐντέλει, ἠθικά πού ἔχουν νόημα μόνον ὅταν ἀφοροῦν στό ἔθνος, στόν λαό, στόν ἑλληνισμό, στόν ἄνθρωπο, στή δικαιο-

σύνη και σε άλλες παρόμοιες συμβολικές εξιδανικεύσεις. Στο στάδιο αυτό παρατηρείται μιά αφαίρεση πρώτου βαθμού, ή οποία μεταθέτει τη συζήτηση από την αμεσότητα της ιστορίας στις καθολικές αξίες της ανθρωπιστικής παράδοσης. Στη χρήση αυτής της συντηρητικής και βεβαρυμένης με ιδεολογικές παραμορφώσεις ρητορικής ο Σεφέρης ακολουθεί την ανθρωπιστική παράδοση, πιθανώς με καλή πίστη και σίγουρα με σποραδικά προσωπικό τρόπο, αλλά και με πλήρη υποταγή στις πλέον γνωστές υπεκφυγές της. Η διαδικασία, ωστόσο, της ήθικης περιγραφής και παρουσίας του ιδεολογικό-πολιτικού με έννοιες και κατηγορίες πού τό συσκοτίζουν ή τό μετεμψυχώνουν σε κάτι αιώνιως ανθρώπινο, δέν αποτελεί τό τελικό στάδιο της αναγωγής. Για την ολοκλήρωσή της είναι αναγκαία μιά αφαίρεση δευτέρου βαθμού, ή οποία ενισχύει τόν ήθικό λόγο με τη γοητεία του αισθητικού συμβολισμού. Πολιτισμική παράδοση, φιλολογική γνώση, κλασικά σύμβολα και πανάρχαιες μεταφορές επιστρατεύονται για την αναγωγή της ιστορίας σε αισθητικό αντικείμενο. Με αυτή την ραγδαία ακολουθία συμβολικών μετασχηματισμών, πού δέν πρέπει νά θεωρηθεί αυστηρή αιτιολογία αλλά εύρετικό σχήμα περιγραφής, τόσο τό ιδεολογικό-πολιτικό όσο και τό ήθικό υποβάλλονται σε διαδικασία αποστείρωσης, πρίν εισέλθουν στην προσωπική μυθολογία του ποιητή ως αισθητικές εξεικονίσεις καθολικής έγκυρότητας και εφαρμογής. Από τό ύψιστο αυτό σημείο αρχίζει ή αντίστροφη μέτρηση και, άσχετα από τίς προθέσεις του ποιητή, τά παράγωγα της αισθητικής και ήθικης ιδεολογίας του επιστρέφουν εκεί άπ' όπου ξεκίνησαν, στον πεπερασμένο κόσμο της ιστορικής συγκυρίας και της ανθρώπινης καθημερινότητας, για νά καταναλωθούν τελικά ως ιδεολογήματα, δηλαδή ως μέσα πού έξυπηρετούν συμφέροντα και υπηρετούν σκοπιμότητες.

Τό ζήτημα, φυσικά, είναι πολύ πιο ζόρικο για νά τό αντιμετωπίσουμε εδώ στο σύνολό του. Οί προηγηθείσες παρατηρήσεις δέν αποσκοπούν παρά στην υπόδειξη μιās κατεύθυνσης πού

θά μπορούσε νά πάρει ή μελέτη του σεφερικού έργου. Άκόμη πιο συγκεκριμένα υποδεικνύεται ότι ο τρόπος με τον οποίο μιλά ο Σεφέρης για τον «εμφύλιο σπαραγμό», φερειπείν, δέν είναι τυχαίος αλλά συμπτωματικός της σημασίας του «έθνικου» στην τέχνη και στη ζωή του. Ο ίδιος ο λόγος του φανερώνει ότι στην ιστορική πραγματικότητα πού έχει απέναντί του αντιδρά ήθικά (δηλαδή προσφεύγοντας στη συγκινησιακή γλώσσα του μαρτυρίου) και αισθητικά (ανασύροντας αντίστοιχες εξεικονίσεις της πολιτισμικής παράδοσης). Αυτή ή στάση του επιτρέπει νά διεκδικεί τό «ουδέτερο» έδαφος εκείνου πού δέν παίρνει τό μέρος κανενός και νίπτει τάς χείρας του μπροστά στο «κακό». Άκόμη, όμως, και ή πολιτική των ίδων αποστάσεων δέν διατυπώνεται στην πολιτική γλώσσα της εποχής αλλά σε μιά γλώσσα πού, τελικά, επιστρέφει στην έθνική της καταγωγή για νά άντλήσει ήθική έγκυρότητα.

Μιλήσαμε για στάση και για λόγο. Δύο αλληλένδετα γνωρίσματα της πνευματικής φυσιογνωμίας του ποιητή, όπως την αντιλαμβάνεται ο Σεφέρης, δύο σημαντικοί παράγοντες στην επιδιωκόμενη προσέγγιση, ανάμεσα στην προσωπική μυθολογία και στην έθνική ευθύνη, κατά τρόπο πού νά μήν εκτρέπεται ή ποιητική φαντασία από την προσήλωσή της στην τέχνη του ανθρώπινου μέτρου. Ως προς την στάση έναντι κρίσιμων, αλλά και άμφιλεγόμενων, ιστορικών στιγμών και ιδεολογικών άνταμετρήσεων ο ίδιος υιοθέτησε ένα είδος αναβλητικής ή παρακάμπτουσας διπλωματίας πού τοποθετείται πλαγίως απέναντι στα πράγματα αλλά και τά υπερβαίνει άνεπαίσθητως, μετράζοντας την πολιτική τους ένταση και σχετικοποιώντας τό ιστορικό τους βάρος. Ως προς τον λόγο άπεκδύεται, εμπειρα και έντεχνα, τη δημοσιογραφική ή επικαιρική έθνοπέεια, αποφεύγει την κινδυνολογούσα άμυντική ρητορική του πανικοβλημένου έθνικισμού, για νά καταλήξει, με έγγνωσμένη διστακτικότητα, στην άνάσυρση συμβόλων, εικόνων και μεταφορών από τον χώρο του πολιτισμικού αισθητισμού στο ιδεολογικό προ-

σκήνιο του πολιτικού λόγου: τά συνάδοντα ρητορικά σχήματα είναι τόσο έμπεδωμένα στη συλλογική συνείδηση ώστε να ενδυναμώνουν επιπλέον τό εθνικό της περιεχόμενο τή στιγμή πού φαίνονται να τό παραμερίζουν ή να τό ενσωματώνουν σε κάτι διαφορετικό ή ύψηλότερο.

Η σύνδεση τής κριτικής αυτής μετριοπάθειας με τή λαϊκή έθνογραφία δημιουργεί τήν κατάλληλη περιρρέουσα ατμόσφαιρα για τήν ανάδειξη του εθνικού ποιητή. Ο εθνικός ποιητής, ένα είδος νεωτερικού Παλαμά, εποπτεύει τήν ιστορία από μία θέση ολύμπιας μετοχής και όμιλεί για τόν κόσμο του με τίς αισθητικές απεικονίσεις του συλλογικού ύποκειμένου. Βαθμιαία, ή στάση και ό λόγος, πού αναφαίνονται μέσα από τό έργο του, αποκτούν τή συμπάγεια και τήν αρμονική μοναδικότητα του προσωπικού ύφους, τό όποιο, με τή σειρά του, απαιτεί από τούς αποδέκτες του αντίστοιχο λόγο και ανάλογη στάση, επιτυγχάνοντας έτσι τήν πλήρη εγκαθίδρυση τής προσωπικής δημιουργίας, ως περιπέτειας τής καλλιτεχνικής φαντασίας, στο μνημειωμένο σώμα του εθνικού λόγου. Δέν υπάρχει, ίσως, τίποτε μεμπτό σε μία τέτοια αντίληψη για τήν ποιητική γραφή και για τόν ρόλο του ποιητή, εκτός από τήν ύπονομευτική πανουργία τής γλώσσας να εμφανίζει τά διεκδικούμενα σαν κεκτημένα και τήν ύποκειμενική μοίρα ως βαθύτατη και αληθέστατη έκφραση τής συλλογικής συνείδησης. Έκτός από τόν εμφύλιο πόλεμο, ή δικτατορία του Μεταξά, ή Κατοχή, ή Άντίσταση, τά δρώμενα στη Μέση Άνατολή και στην Αίγυπτο, ή δήλωση έναντίον των συνταγματαρχών τό 1968, θα μπορούσαν να διαβαστούν με περιεφερείς τρόπους, πού να καταδεικνύουν τό κοινό ύπόδαφος τής θεώρησης του ιδεολογικοπολιτικού προβλήματος ως αισθητικο-ήθικου διλήμματος. Σε συνάρτηση με τήν ιθαγένεια τής ποιητικής συνείδησης πού βλέπει τά πράγματα μέσα από τόν μεγεθυντικό φακό του εθνικού λόγου. Θα μπορούσε ή θα έπρεπε ό ποιητής να μιλήσει διαφορετικά; Υπάρχει άραγε τρόπος να αποφύγει κανείς τούς

σεσημασμένους συμβολισμούς «Έλλάδα», «τόπος», «λαός», και τά παρόμοια, χωρίς να εμπλακεί στη γλώσσα τής δημιουργικής μικροπολιτικής ή τής άμέτοχης περιγραφής; Είναι δυνατόν ό καλλιτέχνης να παράγει έργο, δίχως, κατ' ανάγκην, να φέρνει στο ύψος του ύφους του και στον τρόπο τής αισθητικής του (με άλλα λόγια: χωρίς να ύποτάσσει στις ανάγκες τής δικής του γλώσσας) τίς «φωνές» πού τόν διεκδικούν και τούς θεσμικούς χώρους πού τόν απειλούν με τούς αδηφάγους συμβολισμούς τους; Πώς άλλιως θα μπορούσε ό Σεφέρης να υπερβεί πειστικά τό ζευγμα μοντερνισμός-έλληνική παράδοση πάρα μόνο με ύπολογισμένους συμβιβασμούς, διαλεγμένες σιωπές και γενναία μονομερείς ένοφθαλισμούς;

Όσο εύκολα διατυπώνονται αυτά τά ερωτήματα, τόσο άποτρεπτικά δύσκολη γίνεται ή ικανοποιητική άπάντησή τους. Έστω, όμως, και αν δεχθούμε, για τίς ανάγκες τής επιχειρηματολογίας μας, ότι ή αντίδραση του Σεφέρη όντως ανταποκρίνεται σε κάποια λογική των πραγμάτων και είναι καρπός ενός σοφού, όσο και αναπόφευκτου, συναινετικού στοχασμού, δέν θα έχουμε αναμετρηθεί με τήν ουσία του προβλήματος πού άφορα στη χρήση του συμβολικού λόγου κατά τή διαδικασία σύνθεσης τής ποιητικής μυθολογίας. Δέν θα ήταν, επίσης, δύσκολο να ακολουθήσει κανείς τήν ίδια μέθοδο για τήν άναγνώση του έργου άλλων ποιητών πού βρίσκονται, ως πούμε, στους αντίποδες του Σεφέρη. Πιθανώς τότε να ανακαλύπταμε ότι, όρισμένες φορές, προοδευτικοί, φιλελεύθεροι και συντηρητικοί καταφεύγουν στα ίδια ρητορικά μέσα και χρησιμοποιούν κοινές μεταφορές και ταυτόσημα σύμβολα στην προσπάθειά τους να συγκεράσουν τό διεθνές με τό εθνικό και τό πατριωτικό με τό επαναστατικό. Έπομένως, ό έγγενής αυταρχισμός και οι δυνητικά επικίνδυνες συνέπειες τής αισθητικής ιδεολογίας καλύπτουν ένα πολύ μεγαλύτερο φάσμα τής έλληνικής πολιτισμικής ζωής, χωρίς κάτι τέτοιο να σημαίνει ότι στην πολιτική πράξη και στην κοινωνική συμπεριφορά τά πάντα

συμπίπτουν και εξομοιώνονται σε μία μεγάλη ταυτότητα με χίλιες μορφές.

Ανεξάρτητα, όμως, από την πολιτική στράτευση και την ιδεολογική έκλογη, ή αδυναμία του πνευματικού ανθρώπου να υποψιαστεί ή, τουλάχιστον, να πλησιάσει με προφύλαξη τα διογκωμένα εθνικά σύμβολα και τα αποτιτανωμένα ρητορικά σχήματα της κυρίαρχης έκδοχης των πραγμάτων ή, ακόμη, ή βεβαιότητα για την αυτονόητη αλήθεια της παραδοσιακής γλώσσας, καθώς και η πεποίθηση ότι η θεματολογία δικαιώνει αυτόματα τό είδος και τη χρήση του λόγου, αποτελούν ένδειξεις (αν όχι τεκμήρια) κάποιας γενικότερης ενδοτικότητας στην αισθητική ιδανολογία. Μόνο από αυτήν την οπτική γωνία μας ενδιαφέρει να προσεγγίσουμε τον λόγο του Σεφέρη και όχι με την έτοιμη πινακίδα του αντιδραστικού αστού ή του συντηρητικού εθνικιστή που αφήνει να εννοηθεί ότι διεκδικούμε την καλή πινακίδα, της οποίας η απλή επίδειξη αρκεί για να περάσουμε στην αντίπερα όχθη. Οι κίνδυνοι είναι κοινοί για όλους, δεν άφορούν αποκλειστικά στους καθιερωμένους εθνικούς συγγραφείς — μολονότι οι τελευταίοι είναι πιο επιρρεπείς στην αυταπάτη του μεγαλειώδους, ώστε να μην αντιλαμβάνονται κάποτε τις ζοφερές μαγγανείες του ιδεολογικού στή γλώσσα τους.

Στά κείμενα του Σεφέρη δεν είναι μόνο η Ελλάδα που μπαίνει εμπόδιο στον ιδεατό ελληνισμό ή η ελληνική ιστορία που στραγγαλίζει τό ελληνικό πνεύμα: ο ρομαντικός ανθρωπισμός του έχει ευρύτερο ορίζοντα και πιο σύνθετο λόγο. Συνήθως, μάλιστα, συνοδεύεται από έναν υποτυπώδη κοινωνικό μελοδραματισμό, μία έμμεση αναγωγή του «κοινωνικού» στο «ατομικό» και μία πρακτική ήθική. Αναλυτικότερα: ο μελοδραματισμός αναγάγει τη φτώχεια (τήν έλλειψη χρήματος και κοινωνικής αναγνώρισης) σε ήθική δικαίωση και ψυχική αὐτάρκεια. Αντίθετα ο πλούτος θεωρείται μέσο διαφθοράς και αίτια πνευματικής παρακμής — ή επικίνδυνη σειρά της υλικής απόλαυσης. Όπως σημειώνει ο ποιητής, σε μία στιγμή υπερθεματίζον-

τος τοπικισμού: «Χαίρομαι πού ή ελληνική γη είναι φτωχή. "Αμα βλέπω πόσο δύσκολα αντιστέκονται οι πλούσιες χώρες».⁴⁷

Εύλογα, στα κείμενά του, τά κοινωνικά προβλήματα και οι ιδεολογικές συγκρούσεις δεν συνδέονται με πολιτικές φιλοσοφίες ή κοινωνικές θεωρίες αλλά συνάπτονται με την αισθητική υπερβολή της ήθικης θυμοσοφίας. Σε μίαν άλλη κλίμακα, αλλά προς την ίδια κατεύθυνση, ή ήθική εὐθύνη μεταφέρεται από τό κοινωνικό πλαίσιο της πολιτικής πράξης στο «δαιμόνιο» της ατομικής αυθαιρεσίας και στην άταξική γλώσσα του: «Δέν μου φταίνε οι θεσμοί και τά πολιτικά συστήματα· μου φταίει τό δαιμόνιο πού έχουμε να εξευτελιζουμε τον κάθε θεσμό και τό κάθε σύστημα, και να σκεπάζουμε τά καμώματά μας με ρητορείες».⁴⁸ Στο τέλος ή ήθική άγωνία του ποιητή μετουσιώνεται σε ήθική πρακτική, ή οποία δεν περιορίζεται στα όρια του πρακτικού λόγου, αλλά μεταβάλλεται σε ύψιστο κέντρο της ποιητικής του θεωρίας: «"Εχω την έντύπωση πώς ό,τι αξιώθηκα να κάνω, γύρω από ένα ήθικό στέλεχος κρυσταλλώθηκε. "Αλλο τό θέμα αν δεν γύρεψα να εκφραστῶ γράφοντας φιλοσοφία, μά έμπρακτα και ποιητικά».⁴⁹

Χρησιμοποίησα τον γνωστό όρο «ρομαντικός ανθρωπισμός» ως καθιερωμένο τρόπο για την περιγραφή της εξιδανικευτικής ιδεολόγησης και της ανθρωπολογικής ήθικης που κυριαρχούν στη σεφερική σκέψη. Στον άπατηλό κόσμο αυτού του ρομαντικού ανθρωπισμού πρέπει να αναζητήσουμε τους λόγους που ώθησαν τον ποιητή να αναζητῶ ή να όνειρεύεται την Ελλάδα πέρα από τά όρια του ελληνικού κράτους και εκτός ιστορικής πραγματικότητας, στην αισθητική ενός υπερβατικού ελληνισμού. "Αν για τον ίδιο κάτι τέτοιο ήταν βαθύτατη πνευματική ανάγκη και ανυπέροβλητο κοινωνικό χρέος (πρά-

47. Μέρης Γ', σ. 200.

48. Δοκίμες Β', σ. 304.

49. Δοκίμες Α', σ. 266.

γμα πού δέν ἔχουμε λόγους νά ἀμφισβητήσουμε), γιά τήν παρουσία καί τήν ἐπίδρασή του στά ἑλληνικά γράμματα ὑπῆρξε συχνά συστατικό στοιχείο μιᾶς πολλαπλά ἐπιζήμιας ἐθνικῆς ἐσωστρέφειας.

Ἡ ταχύτατη ἀλλά ἀναμενόμενη ἀνάπτυξη τῆς σεφερολογίας, πού ἀντιμετωπίζει τόν ποιητή σάν ἐθνικό κειμήλιο, εἶναι ἡ καλύτερη μαρτυρία γιά τήν ἰδεολογική κατάχρηση τοῦ ἐθνικοῦ, στήν ὁποία ὁ ποιητής μπορεῖ νά μὴν συνέπραξε συνειδητά ἀλλά καί δέν ἀποθάρρυνε ἔγκαιρα καί ἀποφασιστικά. Στά χρόνια τῆς ὠριμότητάς του, ὡστόσο, σέ στιγμές διεισδυτικῆς αὐτογνωσίας, φαίνεται νά τόν ἀγγίζει ἐπώδυνα ὁ φευγαλέος νυγμός τῆς ἀμφιβολίας γιά τό νόημα τῆς Ἑλλάδας πού γλιστρᾷ καί χάνεται στή ἀπατηλή ἐπιφάνεια τῆς ἐθνικῆς ἰδεολογίας.

Γράφει τό 1961: «Μπορῶ ἴσως νά πῶ, φτάνοντας στά ἄκρα, ὅτι οἱ καλύτεροι ἀπό μᾶς κλίνουν πρὸς μιᾶ Ἑλλάδα πού δέν καταλαβαίνουν καθαρά...».⁵⁰

Δ'

50. Δοκίμιές Γ', σ. 147.